

PATRIOTS

FOR EUROPE FOUNDATION

**MOMENTUM ALS PERIMETER
VAN KANSRIJK POLITIEK
HANDELEN BIJ HET
VERWERVEN VAN NATIONALE
SOEVEREINITEIT IN DE
EUROPESE UNIE**

**Steven Utsi – Essay in opdracht van
Fondation Patriots for Europe**

2023

*“Het is niet nodig te hopen om te ondernemen,
noch te slagen om te volharden.”¹*

Prins Willem I van Oranje-Nassau (1533-1584)

*“Slechts in de volle beleving van dit vermogen te beginnen
liggen het geloof en de hoop besloten.”²*

Hannah Arendt (1906-1975)

- § 1. Kleine geschiedenis van een mondiaal ecologisch bewustzijn
- § 2. Omtrent het Antropoceen
- § 3. Crisis en uitzondering
- § 4. De nieuw-statelijke avant-garde in 'Die Kehre'
- § 5. Eidos, soevereiniteit en staatswaardigheid
- § 6. Momentum en uitzondering
- § 7. Revolutie? En wat voor een?
- § 8. Culturele duurzaamheid
- § 9. Eidos en republiek
- § 10. Stapelwereld
- § 11. Momentumbesef
- § 12. Momentum is dialogisch en ostentatief
- § 13. Exceptie en momentum in de verhouding legitimiteit-legaliteit
- § 14. Inspelen op momentum
- § 15. Proeve van besluit

In de twintigste eeuw nam een aanzienlijk deel van de toenmalige politiek-wetenschappelijke literatuur de *maakbaarheid* van de samenleving als uitgangspunt. Dat gebeurde onder invloed van opmerkelijke maatschappelijke veranderingen, aangevuurd door het tweespan van ideologie en technologie. In de zogeheten ‘kortste eeuw’ (1914-1989)³ hebben het kapitalisme en het socialisme, in al hun gedaanten, het aanzien van de wereld drastisch gewijzigd. Hun antwoorden op de uitdagingen waarvoor de menselijke soort toen leek te staan, kwamen goeddeels voort uit de technische en wetenschappelijke vooruitgang die sinds de eerste industriële revolutie, vanaf einde achttiende eeuw, mogelijk was gemaakt. Het ideologische enthousiasme stuwde op zijn beurt de technologische ontwikkelingen verder voort. Later deelde de concurrentie tussen westerse democratieën en communistische landen de wereld op in economische blokken; telkens stond de idee van economische en sociale vooruitgang en ontwikkeling centraal.

Als mondiale invloedssfeer kwam het communistische alternatief voor het kapitalisme pas goed uit de verf in de periode na de Tweede Wereldoorlog. Tal van nationale bevrijdingsoorlogen beriepen zich op een marxistische ideologische basis. Maar al decennia voordien hadden nationale belangen van geïndustrialiseerde staten en sociale correcties op de prille jaren van het kapitalistische verdienmodel het ideaal geschapen van welvaart en welzijn voor een zo groot mogelijk aantal onderdanen. Europese mogendheden (en de Verenigde Staten) hadden kolonies als wingewesten en afzetmarkten, maar zagen geleidelijk hun eigen binnenlandse markt voor tal van producten groeien. De opkomst van een bredere en meer vermogende middenklasse voedde de ambities van beleidsmensen: een zo groot mogelijke welvaartsspreiding, de democratisering van huisvesting, onderwijs, cultuurbeleving, mobiliteit en toerisme en de best mogelijke medische zorgen voor iedereen. Het economische groeimodel dat zich na 1945 in de meeste westerse landen installeerde zorgde nochtans hoogstens voor afleiding. Alle rust was ogenschijnlijk. Onder de oppervlakte van de samenleving gingen de woelingen verder. De studentenrevolte van mei '68 was maar de aankondiging van vele erupties die nog zouden volgen.

In de negentiende en twintigste eeuw volgden politieke en maatschappelijke veranderingen elkaar in een hoger tempo op dan ooit tevoren. Regelrechte revoluties wisselden af met evoluties op ras tempo. Het deed niet alleen politici, maar eveneens politieke wetenschappers en filosofen de vraag stellen naar de omstandigheden die tot een ingrijpende versnelling kunnen leiden van koerswijzigingen die, al dan niet sluipend, al eerder waren ingezet. De maakbaarheid van de samenleving is geen abstracte overtuiging die voorvechters van een betere wereld zomaar op dag en uur dat het hen uitkomt in praktijk kunnen brengen. “*Zullen we vandaag eens revolutie maken?*” is even onwerkbaar als gratis. Wie een bocht wil nemen in de ordening van de samenleving moet vooral een neus hebben voor opportuniteiten.

Dit essay onderzoekt net dat besef van wat we het *momentum* noemen - en wat doorgaat voor een min of meer geïjkt begrip in politiek-wetenschappelijke bijdragen over dit thema.⁴ Er is meer over nagedacht en geschreven dan vaak wordt verondersteld. Het lijkt een vaag begrip, maar dat is het allesbehalve. Momentum kennen we als de fase waarin een gebeuren een autonome dynamiek verkrijgt en nieuwe opportuniteiten uit en voor zichzelf opent. Vaak verloopt het dan ook almaar sneller; het lijkt wel op een vliegwiel dat op toeren komt, een stroomversnelling. De gangmakers van een verandering zien hun medestanders ‘uit zichzelf’, ‘automatisch’ nieuwe medestanders overtuigen. Momentum houdt nauw verband met de concepten identiteit, besluitvaardigheid en context. In dit samenspel kunnen we naar zijn betekenis op zoek gaan. Ik hoop te laten zien dat de subtiele synergie van al deze begrippen een pleidooi inhoudt om tot een herstel te komen van het belang dat we hechten aan nationale soevereiniteit en staatswaardigheid.

Het is zeker dat het momentum soms raar voor de dag komt. In plaats van een breekpunt kan het zich presenteren als een vacuüm of, beter nog, als een onvoorspelbaarheid. Dat werken we hier alvast uit, zeg maar als opwarmer voor een reeks politiek-filosofische beschouwingen die het momentumbegrip verder in kaart willen brengen. De naoorlogse geschiedenis van de twintigste eeuw biedt ons een handvat. De episode van de dekolonisatie van de - voornamelijk - Franse en Britse wereldrijken, de explosieve toename van de wereldbevolking en de polarisering van de wereldpolitiek volgens de as kapitalisme-socialisme deden in 1972 de Club van Rome een kritisch rapport afleveren, 'De grenzen aan de groei'.⁵ Bij een ongewijzigde toekomst zouden natuurlijke hulpbronnen uitgeput geraken en zou de vervuiling onbeheersbaar worden. Een breekpunt zou zich aandienen, de mens zou zich de tanden stukbreken op een absolute limiet. Zegge en schrijve tegen vandaag zou hij de wereld hebben herschapen in een immens stort.

Niettegenstaande grote milieu-uitdagingen, zijn vijftig jaar later de prognoses van de Club van Rome niet onverkort uitgekomen. De val van het communisme en, aangedreven door een digitale technologische revolutie, de doorstart van een geglobaliseerd economisch vrijhandelsstelsel sinds de jaren negentig van vorige eeuw heeft de bipolaire wereld van voorheen vervangen door een multipolaire. In die multipolaire wereld is de economische concurrentie op een steeds hoger toerental beginnen draaien. De hoop was - en is nog steeds ten dele - dat snellere economische ontwikkeling de oplossingen zal opleveren om de ramp voorspeld door de Club van Rome de pas af te snijden. Het hogere tempo deed de crisisgevoeligheid van menselijke samenlevingen navenant toenemen. In wat volgt, vertrek ik van de mondiale klimaatverandering om stap voor stap de draagwijdte van *crisis, noodtoestand* (ook: *uitzondering* of *exceptie*) en *momentum* te exploreren.

Naast deze begrippen, onderzoek ik eveneens de betekenis die 'een multilaterale wereldorde' kan aannemen. In tegenstelling tot 'multipolariteit', die werelddiversiteit maar gedoogd in weerwil van gebetonneerde internationale verhoudingen, lijkt 'multilateralisme' veeleer te gaan over een wereld primair opgebouwd rond dynamische machtsevenwichten. Het begrip is eerlijker, want - volgens mij - minder hypocriet. Machtsevenwichten spelen immers net een rol in de internationale politiek door de mogelijkheden en de meerwaarde van wisselende bondgenootschappen. Op voorwaarde weliswaar dat zelfbeschikking verder gaat dan navelstaren en mondiaal engagement van soevereine naties geen loos woord blijkt. Ik ben voor mijn benadering in het onverdachte gezelschap van de Waalse politieke onderzoekster en hoogleraar Chantal Mouffe (°1943). Zij ziet wel iets in een *agonisme*, een wisselend krachtenspel van politieke gemeenschappen, in plaats van een verlamdende tegenstelling of antagonisme.⁶ In § 13 zullen we Carl Schmitt, voor wie de linkse Mouffe een bijzondere belangstelling koestert, doen breken met de autoritaire verleiding. De baan ligt dan vrij om een intergouvernementeel Europa van eidos-natiestaten - dat wil zeggen: bezield door een *levende idee* - voor te stellen, in plaats van een EU die kampeert op de belangen van zijn partijpolitieke kasten.

§ 1. Kleine geschiedenis van een mondiaal ecologisch bewustzijn

Door de snelheid waarmee het economische domein evolueert, neemt zijn instabiliteit toe. Daarom lijken geijkte wetten en klassieke patronen van het economische leven vandaag niet meer noodzakelijk altijd en overal van toepassing. Alles oscilleert en gaat de gekste kanten uit; er is

eigenlijk geen sprake van een betonnen wand waar de mensheid tegenaan zal smakken, het is veeleer *het ongewisse* dat ons lijkt te wachten: alle zekerheden lijken weggevallen. De paradox is dat de exponentiële stijging van economische transacties ons uit de situatie heeft gehaald van de kikker die in een ketel water geleidelijk aan de kook wordt gebracht, in plaats van ons er dieper in te duwen. Die toestand zou die van het Rapport van Rome zijn, van het breekpunt, de limiet. We zouden geleidelijk in een onomkeerbare positie van collectieve verarming en desastreuze milieuproblemen terechtkomen. In Europa loste het probleem van de zure regen zich evenwel vanzelf op, onder andere door de verhuis van zware industrie naar China en India. Ook de teloorgang van de ozonlaag kreeg een antwoord door het snelle wereldwijde verbod van CFK's. Het storten van giftig afval in de wereldzeeën is inmiddels uitzondering in plaats van gangbare praktijk. Enzovoorts. Het was dus niet zo dat een gepolariseerde wereld blind was voor de milieuproblemen, deels te gevolge van het wederzijdse opbod tussen wereldmachten. De Koude Oorlog verloor zijn zin, werd - haast letterlijk - economisch opgelost en tegelijkertijd werden verschillende slechte milieupraktijken bijgestuurd.

De grenzen aan de groei zouden zich niettemin doen gevoelen, zij het anders dan voorspeld. Het is niet de mens die zichzelf tegenkomt in de roofofbouw die hij pleegt en de schade die hij aanricht; het is de aarde die een bevel geeft. Om het 'ongewisse' te illustreren, waarlangs het momentum zich óók kan voordoen (en dus niet alleen als 'breekpunt'), verwijl ik graag wat langer bij de kwestie van de klimaatverandering. In het bestek van mijn ganse betoog wil ik haar niet meer gewicht toekennen dan nodig. Toch helpt ze om scherp te zien in wat crisis is, wat noodtoestand kan zijn en hoe momentum zich wel niet aandient. Niettegenstaande de oplossing die aan een reeks milieuproblemen werd gegeven, is het allerm minst zo dat allerhande vervuiling en misbruik niet langer tastbare problemen zouden zijn gebleven, ook niet in Europa. Er is niet alleen de blijvende overkap van het Amazonewoud of de 'afvalsoep' in de wereldzeeën, er is - geografisch min of meer goed afgebakend - bijvoorbeeld eveneens de vervuiling met de giftige stof PFAS aan de Vlaamse Scheldeboorden. Maar dat is dus lang niet alles.

Immers, een sluipende bedreiging van existentiële aard waarmee de Club van Rome geen rekening had gehouden doemde op. In plaats van de roofofbouw op natuurlijke bronnen begon - heel geleidelijk beter meetbaar én ondertussen ook voelbaar - een verandering van de planetaire klimaatzones zich te doen gelden. De concurrerende ambities van welvaart voor allen versus behoud van een gezond leefmilieu - wat de Club van Rome eerder onder de aandacht bracht - is vervangen door een dwingende oproep van de aarde zélf om welvaart en leefbaarheid van de planeet met elkaar in overeenstemming te brengen. Op die manier is de oude tegenstelling van welvaart en milieu vals, achterhaald en dus paradoxaal: een bepaalde welvaart blijkt immers nodig om de klimaatsverandering te mitigeren. Zuinige auto's zijn nog niet voor ieders portemonnee. Maar kunnen we nóg sneller, meer en betaalbaarder? Kan de economische en technologische vooruitgang voortblijven op de opwarming? Misschien ligt het antwoord in een *derde weg*, een alternatief voor een collectieve verarming versus een 'klimaatreddende' wereldregering en sociaaleconomische eenheidsworst.

Het wereldwijd, lineair afbouwen van de welvaartsbehoefte is een te naïeve kijk, laat staan dat de klimaatuitdaging uitsluitend op rekening van de geïndustrialiseerde landen zou komen. Dat het merendeel van de autobezitters hun wagen zouden willen inruilen voor een busabonnement is een illusie. In dit verband is het nochtans essentieel om te spreken van 'een bepaalde welvaart', omdat niet de gehele wereld hetzelfde welvaartsniveau dient na te streven, toch? Wat welvaart is, is wellicht cultureel, natie- en streekgebonden en bepaald door de beleefde identiteit van

menselijke gemeenschappen. Er zijn dus soorten welvaart. Ongeacht de scenario's van de klimaatopwarming, is er veel onduidelijkheid over de richting die ze deze eeuw verder zal uitgaan, afhankelijk van de wereldwijde reductie van broeikasgassen. Niet alleen economische groei en internationale klimaatafspraken spelen een rol, maar evengoed nationale en culturele zienswijzen.

Al deze factoren bepalen het ongewisse, waarbinnen een momentum zich kan aftekenen, als een perspectief op fundamentele verandering. Dit lijkt een belangrijk uitgangspunt om dit opstel rond op te bouwen, dat we geleidelijk aan zullen toespitsen op de spanningsverhouding van Europese eenmaking - die het moeilijk heeft met eender welke vorm van exit of secessie - versus een herinterpretatie van *nationale soevereiniteit* en de rol die eender welk momentum daarin kan spelen, voor een radicaal andere migratiepolitiek evengoed als voor een alternatief klimaatbeleid. Een leidraad zal daarbij de transformatie zijn van een multipolaire wereld in een multilaterale, waarin de EU het voortouw kan nemen, zij het op initiatief van lidstaten die hun nationale soevereiniteit hervinden en, met een mondiaal rendement, opnieuw interpreteren in de oplossing van grote uitdagingen waarvoor de gehele mensheid staat.

Een wereldwijde klimatologische verandering stelt niet zozeer een grens aan het bevredigen van menselijke ambities, maar vormt dus, zoals gezegd, een *existentiële uitdaging* gesteld aan de menselijke soort zélf. Het gaat, als zodanig, om de leefbaarheid en de bewoonbaarheid van onze planeet Aarde. Hoe groot de gevaren zijn, hoe snel of hoe traag de klimaatverandering zich voortdoet, de complexe interactie-effecten, waarbij bijvoorbeeld bepaalde delen van de aarde zouden kunnen afkoelen in plaats van opwarmen enzovoorts: dat is hier in wezen niet de kwestie. Er is nog altijd veel onduidelijkheid; de *ongewisheid* is groot. De discussie hier zouden niet de nuances van de klimaatverandering mogen zijn. Het gaat trouwens niet om één bepaalde soort verbindingen die de atmosfeer beschadigen, zoals bijvoorbeeld de CFK's dat doen met de ozonlaag. Broeikasgassen - en dan vooral koolstofdioxide - zijn restproducten van de aard zelf van het menselijke beestje. Menselijke activiteit zorgt altijd en overal voor koolstofdioxide (naast stof, waterdamp, methaan, noem maar op). Bij wijze van boutade zouden we kunnen stellen dat we eenvoudigweg al door te ademen CO₂ uitstoten, dus gewoon al door er te 'zijn'. Maar ook de productie van een elektrische wagen, die dus niet zal worden aangedreven door fossiele brandstoffen, vergt een grote hoeveelheid grondstoffen die niet ontgonnen en verwerkt kunnen worden zonder dat CO₂ vrijkomt in de atmosfeer.

In het vraagstuk van de klimaatverandering loopt de mens niet alleen onverbiddelijk tegen de grenzen aan die de aarde ons oplegt, maar ontmoeten we meer dan ooit *onszèlf*, zoals gezegd niet rechtstreeks via aangerichte klimaatschade, maar wel via onze behoeften, waaraan de planeet paal en perk stelt. Wij mensen hebben de hele wereld een van oorsprong westers maakbaarheidsdenken opgelegd, waarbij we de natuur en de planeet aan onze wil hebben wens te onderwerpen. Zoals aangegeven, was het idee dat een juiste economische visie en een navenante, ambitieuze technologische vooruitgang een in principe ongebreidelde toename van welvaart voor steeds meer mensen konden helpen verzekeren. Die welvaartstoename komt nu onder druk omdat steeds maar meer mensen in delen van de wereld leven waar het naakte overleven opnieuw in het midden van het dagelijks leven rukt, in plaats van de consumptie van niet-levensnoodzakelijke goederen en diensten. Overstromingen, natuurbranden, verwoestijning en teloorgang van ecosystemen waarop plaatselijke economieën zijn gebaseerd dreigen in de nabije toekomst in tal van wereldstreken het nieuwe normaal te worden. Het is niet zozeer dat rooibouw en vervuiling - als menselijke activiteiten - de menselijke ambities doen vastlopen, zoals

vijftig jaar geleden de Club van Rome voorspelde. Het is veeleer de planeet zélf die zich van zijn mateloze bewoners lijkt af te keren.

§ 2. Omtrent het Antropoceen

Zo voert een antropogene klimaatverandering ons eens en voorgoed het *Antropoceen* in, het nieuwe geologische tijdvak dat de mens bepaalt: de mens als ‘bepaler’ én als door zijn omgeving ‘bepaald’.⁷ De mensheid heeft de aarde getransformeerd in een ruimteschip. We zijn voortaan verantwoordelijk voor de levensfuncties aan boord van ons vehikel. We zullen ons er in goede en kwade dagen toe hebben verbonden om zorg te dragen voor de leefbaarheid van de aarde en dus voor haar complexe ecosystemen, hun onderlinge samenhang en de klimatologische context die dit alles samenhoudt. Een dwingender momentum zou nauwelijks denkbaar zijn. We hebben ons aan de maakbaarheidsillusie verbrand, maar kunnen niet meer terug. Het optimistische bewustzijn van de mens, zoals we dat aantreffen in de abrahamitische openbaringsgodsdiensten en in de Verlichting - de Mens als meester van de Schepping -, is vervangen door een meer tragisch aanvoeld zelfbesef: *“Hier staan we, we kunnen niet anders.”* We zijn de ‘makers’ en ‘vermakers’, maar inmiddels ook de ‘wakers’, de huisbewaarders van ons ruimteschip.

Waar de onderlinge samenhang van ecosystemen en klimatologische omstandigheden is ontstemd, is het de mens die opnieuw moet *afstemmen*. In de plaats van een mensheid die zich gedraagt als zelfvoldaan concertpianist op de kosmische bühne, gloort een toekomst als meer nederige pianostemmers van Johann Sebastian Bachs ‘Wohltemperierte Klavier’ - onze Aarde met, opnieuw, een zo gematigd mogelijk klimaat, overeenkomstig de verschillende zones, in plaats van een klimaat *“op steroïden”*,⁸ zoals de media het ons graag voorhouden. Het lijkt er sterk op dat we geen andere keuze hebben, zelfs al zijn we opnieuw, als mensenkinderen in de vroegste Scheppingstijden, vervuld van heilig ontzag voor het vele dat we blijkbaar niet of nog niet weten en zouden sommigen onze ingrepen in de wereld en zijn ecosfeer met straffe hand willen terugschroeven, laat staan dat we als mensheid ‘uit de wereld’ zouden moeten stappen om de aarde, haar natuur en haar landschappen volkomen op eigen verhaal te laten komen, zonder Faustische indringers, dus zonder (menselijke) wezens die, weliswaar vergeefs, het eeuwige leven zoeken door alles naar hun eigen hand te zetten. Een collectief afscheid van de aarde zou het vermoeide gebaar zijn van een lethargisch geworden mensheid, zoals Argentijns verteller Jorge Luis Borges (1899-1986) die schetst in zijn verhaal ‘Utopie van een vermoeid man’. Hij laat de gastheer van de verdwaalde reiziger het volgende uitleggen over de toekomst van de menselijke soort:

“Het is niet goed het menselijke geslacht verder uit te breiden. Sommige mensen denken dat het een instelling van de godheid is om zich van het universum benuist te worden, maar niemand weet zeker of er zo’n godheid is. Ik geloof dat er nu wordt gesproken over de voor- en nadelen van een geleidelijke of massale zelfmoord van alle mensen ter wereld.”⁹

Borges legt de vinger op onze existentiële vragen naar zingeving en beperking. Het hoeft dan wellicht niet te verbazen dat het concept van *noodtoestand* almaar meer opgang maakt om te beschrijven van wat zich actueel voordoet. Hierbij vereist de precieze betekenis van die nood- of uitzonderingstoestand in het bestek van het momentum de nodige aandacht. Daarop ga ik nog uitgebreid in; ere wie ere toekomt, betrek ik daar uitgebreid, maar niet uitsluitend, de

rechtsfilosoof in die baanbrekend denkwerk verrichtte over soevereiniteit en exceptie: Carl Schmitt. Ik maak er uitgebreid tijd en ruimte voor in § 13.

De uitzonderlijke - 'exceptionele' - toestand waarin we ons bevinden is dat de mensheid minder botst op de grenzen van zijn economische groei als wel op de limieten van de ecosfeer en dat - belangrijk - mensen zich verzamelen om een wending te forceren wég van de catastrofe. Zonder die mobilisatie is er geen 'Ernstfall', om het alvast met het woord van Schmitt te zeggen.¹⁰ De grenservaring is een *crisis* in de oorspronkelijke Griekse betekenis van het woord.¹¹ Het is geen breekpunt, maar wel een onbekend terrein, een 'terra incognita'. Een crisis stelt je voor de noodzaak om tot een onderbouwd oordeel te komen over wat zich voordoet, wat er aan de hand is, wie waarvoor verantwoordelijk is en wie eigenaarschap op zich moet nemen om het vraagstuk te beslechten: steken we de Rubicon over (op een meer of, integendeel, op een minder makkelijk doorwaadbare plaats, wat stellig nieuw voer voor discussie oplevert...) of keren we op onze schreden terug? In het niemandsland lang talmen tussen een stap vooruit en een terug kan nochtans niet, die spanning willen uithouden is niet conform de menselijke natuur. We kijken dan te lang in het oog van het Leven zelf, zonder ons er naar te richten.

In de plaats van politiek-wetenschappelijke literatuur die vertrekt van menselijke vooruitgang naar een ideale eindtoestand, neemt het belang toe van opvattingen en studies die het crisisbegrip en de uitzonderingssituatie centraal stellen. In de negentiende en twintigste eeuw speelde het zich verspreidende marxisme leentjebuurt bij Hegels dialectische kijk op de progressie van ideeën, ontsproten aan het menselijk vernuft. Met Hegels dynamiek van these en antithese stond de crisisidee, de botsing van ideeën, meteen ook centraal in de marxistische leer, maar bleef ze ondergeschikt aan het determinisme van de historische evolutie, het geloof in een ideale eindtoestand van optimale ordening van menselijke verhoudingen en van navenant geluk. De crises van het kapitalistische systeem zijn evenwel vervangen door een *crisis van de ecosfeer* en in plaats van de mensheid te verdelen, heeft deze existentiële uitdaging in principe veeleer het potentieel om wereldwijd mensen te verenigen. Niet alleen proletariërs vonden elkaar ooit om de utopie van het communisme in de praktijk te pogen brengen, met desastreuze gevolgen overigens, maar mensen van goede wil zouden elkaar thans ook kunnen opzoeken, maar nu om de aarde zo goed als mogelijk te bewaren voor de komende generaties. Het is precies die bijzondere kracht om mensen te verzamelen die een crisis opheft naar een exceptionele toestand. De vraag is of dit op dit ogenblik gebeurt voor de klimaatkwestie, hoe fundamenteel anders ze als crisis ook inwerkt op onze verhoudingen dan alle voormalige crises.

Waarom nemen we de kans niet de baat om onze omgang met wat ons omringt en met elkaar te bekijken in het licht van een vorm van rentmeesterschap? Dat is ten voeten uit waar het in het Antropoceen om draait. Wat ons is toevertrouwd, ontwikkelen we verder, zonder ergens de wortels van af te snijden. Niet van de planeet om zich te vernieuwen en te verjongen (noemen we het: *ecologische duurzaamheid*), maar eveneens van identiteit, tradities en erfgoed, die ons de kans geven vanuit eeuwenoude ervaring met doordachte oplossingen voor de dag te komen voor hedendaagse vraagstukken (noemen we het: *culturele duurzaamheid*). In het licht van die kwesties kunnen oude recepten zich bekleden met een nieuwe, sprankelende originaliteit. Ik pleit er dus sterk voor om eindelijk te breken met de eenzijdige zuiver materialistische visie overeenkomstig het aloude conflict tussen arbeid en kapitaal. De klimaatuitdaging toont mijns inziens aan dat de marxistische tegenstelling niet de kern vormt van menselijke relaties en van het verloop van de geschiedenis.

Immers, alle menselijke verhoudingen blijken voortaan 'bezet' door de niet-vanzelfsprekendheid op aarde van eender welke toekomstige menselijke activiteit. Immers, waar we als mensen ook bedrijvig zijn, we stoten er broeikasgassen uit. De vervreemding is volkomen. Het lijkt me nuttig om te onderzoeken of de spanningsverhouding tussen enerzijds de wil om een zinvol verhaal over heden, verleden en toekomst te op te bouwen (zoals menselijke gemeenschappen dat doen) en anderzijds de wens om zich te vereenzelvigen met een kloppende verklaring over hoe natuur en wereld werkt een coherenter model aanreikt. Wat we beleven is niet de ultieme crisis van het kapitalisme. We maken een *zingevingscrisis* door, versterkt door onze kennis van de wereld - die ons terugwerpt op het ontwrichtende besef dat er zóveel is dat we nog niet weten en nog niet beheersen. Elk antwoord roept honderd vragen op. Elke leniging van menselijke behoeften lijkt er nieuwe te creëren. Het menselijk lijden geraakt niet opgelost, het wordt hoogstens verlegd. In die paradox zit de vervreemding besloten waarop ik hier de vinger poog te leggen.

Een onderzoek naar beter begrip van wat de geschiedenis drijft, is niet noodzakelijk een nieuw project. Sinds Hegel is er niet alleen Marx geweest. Het zou in elk geval goed zijn om komaf te maken met de overheersende (marxistisch geïnspireerde) modellen. Ik zie mijn bijdrage aan het debat over soevereiniteit niet als een luik van dat onderzoek. Opmerkelijk en nieuw in de menselijke ideeëngeschiedenis is alleszins dat het de crisis is die bovendrijft, als constitutief voor de menselijke conditie in de eenentwintigste eeuw. Dat wens ik wel te benadrukken: de klimaatcrisis is geen trampoline richting menselijke vooruitgang-door-tegenstelling. De crisis lijkt een effectieve 'halt' te formuleren, ze noopt veeleer tot bezinning. Wel is het niet de betonnen muur waartegen de mensheid zou aanrennen, een mensheid die, volgens de kijk van de Club van Rome, zou omkomen in zijn eigen vervuiling. Er blijven perspectieven, maar er is een grote flou, een ongewisheid.

Duidelijk is dat de logica lijkt omgedraaid. Sociaaleconomische onrechtvaardigheden moeten een oplossing krijgen volgens de krijtlijnen uitgezet door de (klimaat)crisis, eerder dan dat de crisis zou verdwijnen door bijvoorbeeld eender welke meer rechtvaardige verhouding tussen ontwikkelingslanden en industriële mogendheden. De opdracht is duidelijk, maar ze geeft ook vrijheid. Vandaar de 'flou'. Ze vertrekt namelijk van de handelingsbekwaamheid van nationale politieke gemeenschappen en hun overlegorganen. Een antwoord op bijvoorbeeld de hier aangehaalde sociaaleconomische onrechtvaardigheden kan dan niet langer in het keurslijf passen van een "*one size fits all*". Wat armoede en gebrek - materieel lijden en ongemak - oplost, is dus best in overeenstemming met wat nodig is voor een menselijke gemeenschap met haar eigen karakteristieken: haar politieke en culturele tradities, haar identiteit, als bepalend voor wat voor die gemeenschap sociaaleconomisch werkt. De ontleding van de toestand kan dus meer andersom verlopen dan voorheen. *De maat van analyse is voortaan de crisis, niet de remedie*. Volgens mij is deze fundamentele omkering daarmee politiek baanbrekend, omdat ze de klemtoon opnieuw legt bij de basis en het debat bottom-up laat verlopen, in plaats van top-down. Zoals we nog zullen zien, betekent dat echter niet dat de klimaatcrisis een 'noodtoestand' is, tenminste niet in de politieke betekenis van het begrip.

Hoe globaal de kwestie van de klimaatverandering ook lijkt en hoezeer de mondiale wekroep ook klinkt dat het enige recept een uitstap uit fossiele brandstoffen is: in de politiek komt er meer plaats voor *multilateraliteit in plaats van multipolariteit*. De crisis legt maatwerk op. De internationale verhoudingen van de toekomst zullen meer fluïde zijn dan thans. Allianties en tegenstellingen zullen menigvuldig zijn, wisselend en overlappend, maar voortdurend onder de kap van het tragische besef van de eindigheid van de ecosfeer, niet voor sommigen, maar voor allen. Dit is de

essentiële paradox om de politieke toekomst van de mensheid als een lappendeken van collectieve identiteiten te begrijpen. Alle groepen en naties in de wereld zoeken een veilige bedding om, koel en beschut, de noodtoestand - we zullen er verderop toch voor kiezen om ze 'maar' als 'crisis' te bestempelen - van de warme eenentwintigste eeuw goed te doorstaan. Mensen zijn wereldwijd verenigd in hun zoektocht naar de geborgenheid van een gemeenschap om op maat een lokaal, regionaal of nationaal antwoord te formuleren op deze crisis - wat internationale afspraken niet uitsluit, als zij tenminste ruimte laten voor dat maatwerk. *Als er een sprake is van een noodtoestand, dan is dat de actuele zoektocht naar een gedeelde thuis en een morele ankerplaats.* Feitelijk gesproken, wordt het momentum gevormd door de toenemende multilateraliteit: gezworen kameraden en eeuwige vijanden hebben plaats geruimd voor tussentijdse medestanders en al even tijdelijke tegenstanders. Het multipolaire is vervangen door het multilaterale. Aanvullende perspectieven treden in de plek van de tegenpolen van weleer. Net als op het onderscheid tussen crisis en noodtoestand, zal ik op de precieze relatie van noodtoestand en momentum nog terugkomen.

§ 3. Crisis en uitzondering

Laat ik dadelijk beginnen met *het verschil tussen crisis en exceptie*. Als tal van mensen over heel de wereld spreken over een 'klimaatnoodtoestand', dan dreigen we wat verziend te worden en de verschillende crises in de westerse wereld wat betreft onderwijs, begrotingspolitiek, burgerschap, sociale voorzieningen, ondernemerschap, cultuur, mentale gezondheid en verkeer over het hoofd te zien. Alles lijkt te koop: 'degelijk' onderwijs, 'toegankelijke' cultuur, 'vlot' verkeer, 'onbezorgd' verzekerd zijn, 'vrij' ondernemerschap, 'rechtstreekse' inspraak, welbevinden 'in harmonie'. Deze *commodificatie van het goede leven* - in de betekenis die bijvoorbeeld Aristoteles (384-322) aan 'het goede leven' gaf - heeft tot een verschraling geleid van wat precies degelijk, toegankelijk, vlot, onbezorgd, vrij, rechtstreeks en harmonisch zou zijn. De invulling van een verantwoordelijk, werkzaam, rijk, geïnspireerd en voldoende comfortabel leven is op flesjes getrokken, heeft de geur, kleur en smaak van eenheidsworst. Miljoenen mensen lopen tegen hun grenzen aan in de wens om te beantwoorden aan de idealen die reclame en advertenties promoten. In de EU alleen al gaat er nauwelijks een dag voorbij of er verschijnen mediaberichten met slecht nieuws over minstens één van deze domeinen en dat blijft zelden beperkt tot één lidstaat. Problemen met het starten van een onderneming, het tanende niveau van veel scholen en de schadelijke psychologische en maatschappelijke effecten van om zich heen grijpende stress zijn zowat gemeengoed. Toch krijgen al deze kwesties niet het etiket van 'noodtoestand'; het blijven 'crises'. Of, in een nieuw begrip, een 'polycrisis'. In 2022 vervoegde de energiecrisis het rijtje. In vele Europese landen loopt de energiefactuur torenhoog op. Welke afloop de Russisch-Oekraïense oorlog ook krijgt: naar de tarieven van weleer keren we nooit meer terug. Het vergt al lef om dat als regerend politicus te zeggen. De grotere moed om fundamentele keuzes te maken zal dus altijd ontbreken aan wie de werkelijkheid niet in de ogen durft te kijken.

Dus, grof gesteld maar samenvattend, zouden we een *crisis* kunnen bestempelen als een catastrofale interpretatie van de mogelijkheid om nog tot een creatieve oplossing te komen voor wat verandering of vooruitgang belemmert, niettegenstaande de bouwstenen van een remedie voorhanden lijken. Een ondubbelzinnige keuze voor een goede uitweg lijkt niet voor de hand te

liggen. Een *nood-* of, beter, *uitzonderingstoestand* daarentegen zijn de concrete omstandigheden hier-en-nu waarin een subject of actor (een staat, een persoon, een groep mensen) zich het gezag toe-eigent om het gemeenschappelijk goed (*bonum commune/res publica*) naar eigen inzicht en goeddenken te herstellen. De *exceptie* is een cesuur, een noodgedwongen breuk die haar gangmakers tegen wil en dank afdwingen. Het is moeilijk om te anticiperen op een uitzonderingstoestand: hij blijkt het altijd *post factum* te zijn geweest, nadat er al gehandeld is. Er is sprake van een actor die de exceptionele situatie opwerpt, dus in feite construeert, door in het vacuüm van de besluiteloosheid te treden en metterdaad op te treden. *Een uitzonderingstoestand wil in regel afrekenen met het politiek en maatschappelijk immobilisme van een crisis zelf.* Het is zelden zo dat hij partij trekt voor een bepaalde interpretatie van de gepercipieerde dreiging of moeilijkheid, tegen alle andere interpretaties in. In de exceptie staat het primaat van de actie centraal.¹²

De uitzonderingstoestand beschouwt de crisis voornamelijk als een sociaal en cultureel geconstrueerde hyper- of overinterpretatie van een weliswaar bijzonder complex, maar daarom niet onoplosbaar probleem. Het gaat typisch over zogenaamde *ongestructureerde problemen*. De kenmerken die hen onderscheiden van andere vraagstukken zijn:¹³

- (i) de probleemstelling laat zich niet ondubbelzinnig formuleren;
- (ii) meerdere benaderingen zijn denkbaar en zijn niet noodzakelijk in overeenstemming met elkaar;
- (iii) de doelmatigheid van een mogelijke oplossing laat zich moeilijk evalueren, omdat het verloop in de tijd van het probleem onbekend is;
- (iv) het probleem is uniek en ontsnapt aan geijkte, meer algemene probleemoplossende methodes;
- (v) Omdat er menselijke waarden en overtuigingen in het spel zijn, is het moeilijk om afspraken te maken over één goede manier van aanpak van het probleem.

Uit de aard van het hier beschreven beestje volgt dat aan de uiteenlopende interpretaties van een ongestructureerd probleem - een crisis - moeilijk overbrugbare waardenconflicten ten gronde liggen. Eigen aan het crisisbegrip is dat essentiële inzichten en werkbare oplossingen wel degelijk voorhanden zijn, zij het na rijp beraad, maar dat het ontbreekt aan de vereiste besluitvaardigheid en daadkracht om de patstelling van conflicterende belangen te overstijgen en te deblokken. Een aanslepende crisis heeft veel weg van een soort van hysterische aandoening: voortdurend worden alle hoeken en kanten van het vraagstuk belicht, dat daardoor steeds meer gewicht krijgt en het immobilisme alleen maar versterkt. Terwijl in de crisis de beleving-als-crisis centraal staat, draait de uitzonderingstoestand om het zich toe-eigenen van het initiatief krachtens het voldongen feit. In wat volgt, zal ik deze gedachte de ‘appelzijde’ van het momentum noemen. De exceptie kleurt heel bewust buiten de lijntjes en heeft zo een oplossend, bevrijdend effect op de patstelling.

Wat het klimaat aangaat, is er volgens het net gemaakte onderscheid in feite vooralsnog geen sprake van een echte nood- of uitzonderingstoestand. ‘Klimaatnoodtoestand’ is dus, op dit ogenblik, een *vals begrip*. Wel is het allicht correct om te spreken van een ‘klimaatcrisis’: onder invloed van het grootscheepse verbruik van fossiele brandstoffen heeft zich een nefaste dynamiek op gang getrokken waarbij de omvang van antropogene emissies van atmosferische broeikasgassen het aanpassingsvermogen en de herstelkracht van klimaatzones en ecosystemen

danig op de proef stelt. Het is een ernstig probleem, zoals gezegd zelfs van existentiële aard voor het leven op aarde. Het is een crisis die onze beleving van de wereld omkeert, op zijn kop zet. We kunnen het gerust een ‘overheersende’ crisis noemen, van een bijzondere kwaliteit. Toch is het op dit ogenblik nog het speelveld waarbinnen zich voornamelijk een politiek steekspel tussen verschillende visies op mens, natuur en vooruitgang afspeelt en uiteenlopende sociaaleconomische en culturele belangen van groepen mensen met elkaar botsen. Jonathan Holslag stelt het zo:

“(…), wat is er in de eenentwintigste eeuw in dit opzicht nieuw? Dienen we de klimaatopwarming te beschouwen als een nieuw bestanddeel van de internationale agenda? Of is het zoals Kautilya (Indisch hofadviseur, nvdr) en Sun Tzu (Chinees strateeg, nvdr) schreven meer dan tweeduizend jaar geleden, namelijk dat elke leider die succes wil hebben een evenwicht moet zoeken tussen de behoeften van zijn volk en de natuurlijke bronnen?”¹⁴

Alle eensgezindheid voor het oog van de camera's ten spijt: over de oplossingen voor het klimaatvraagstuk kruisen machtige lobby's de degens met elkaar. Waar bijvoorbeeld sommigen het massaal aanplanten van bomen verdedigen om koolstofdioxide uit de lucht te halen, zien anderen daar een weinig subtiel maneuver van geïndustrialiseerde landen in om maar CO₂ te kunnen blijven uitstoten - nieuwe, grote bossen als ‘flauw’ alternatief voor de verduurzaming van de economie zelf. Nochtans is het slechts omdat wij mensen weten hoe we onze planeet kunnen beheersen, hoe alles op aarde in zijn werk gaat en we dus ook de klimaatmechanismen verregaand doorgronden, dat wij de klimaatcrisis als ‘crisis’ hebben ontdekt. Immers, wat niet weet, niet deert. Door ons potentieel oplossingsvermogen, door de vele verschillende oplossingen die wij aan vraagstukken kunnen geven, hebben wij de crisis eigenlijk geconstrueerd. Wij hebben de klimaatverandering geïnterpreteerd als een menselijke opdracht, als iets waaraan een mouw te passen valt, omdat we ze ook zouden hebben veroorzaakt.

Omwille van haar ‘existentiële’ karakter heeft de klimaatcrisis het vermogen om, in de woorden van Peter Sloterdijk, “een geloofwaardig commando” te geven, net zoals bijvoorbeeld de bankencrisis dat kon vijftien jaar geleden. Hij ziet het zo:

“De mondiale crisis destabiliseert de mensen. Ze is een autoriteit omdat ze zich op iets onvoorstelbaars beroept, iets waarvan ze een voorbode is: de mondiale catastrofe. Ze voldoet aan de definitie: ‘een instantie die de kracht heeft een geloofwaardig commando te geven’.”¹⁵

Anders gezegd: de crisis gaat over leven en dood, over de continuïteit van bestaan-op-aarde en kan dus *met gezag* spreken. De dwang tot handelen die van haar uitgaat is wettig, legitiem. Zelf geen uitzonderingstoestand, is ze wel in staat om vroeg of laat zo'n toestand af te doen kondigen. Ze roept er metterdaad toe op. Ik stelde dat de klimaatcrisis dicteert dat mensen moeten opstaan om oplossingen op maat voor hun gemeenschappen te ontwerpen. Zoniet blijft de mensheid steken in de hyperabstracte discussie over de statistische kans om de opwarming nog beneden de anderhalve graad Celsius te houden, dan wel hierin te ‘falen’. De crisis vraagt met klem om de levensbeschouwelijke stellingen te verlaten waarin de uitdenkers van oplossingen voor het klimaatprobleem zich hebben ingegraven en om alle eigengereide pistes te overstijgen. Daarom schuiven de actoren van de exceptie, indien ze zich aanbieden, abstracte schema's terzijde. Een van die abstracte, stervende en onwerkbaar schema's is dat van economische schaalvoordelen en onbeperkte groei, maar - alsof dat eenmaal zou kunnen - zonder bijkomende klimaatschade. De zoektocht naar alternatieve oplossingen voor dit ongestructureerde of

zogenoemde ‘wicked’ (duivelse) probleem is intussen open. En inderdaad: een uitzonderingstoestand laat zich uitroepen, het hangt er alleen af wanneer en door wie.

Een economisch verdienmodel dat minder is gestoeld op schaalvoordelen voor de producent en meer op terugverdieneffecten voor de consument zou zo’n alternatief kunnen vormen. Een duurzame kijk op economische groei en welvaart hecht van nature opnieuw belang aan de austeriteit of orthodoxie van het overheidsbudget. Het betekent het einde van de creatie van ‘goedkoop’ of ‘gratis’ geld dat ondernemers net als consumenten de illusie bezorgt dat mateloosheid de nieuwe norm is (of was). Bovenal laten de gangmakers van de noodtoestand de crisis zélf aan het woord, laten haar voluit kritisch, bepalend zijn: de al genoemde andere, in feite ondergeschikte, crises in onderwijs, begroting, ondernemerschap, cultuur, democratie, de Noord-Zuid-dialoog enzovoorts krijgen oplossingen die overeenstemmen met de eisen die de klimaatcrisis stelt (en niet omgekeerd). De innovatieve en creatieve vermogens van vrijhandelende soevereine politieke gemeenschappen - ik noem ze in wat volgt graag *voorhoederegio’s* of *karakterstaten* - zouden daarin centraal kunnen komen te staan.

Een toelichting van deze nieuwe staatspolitieke begrippen die ik hier lanceer is voor zo dadelijk. Alvast verduidelijk ik graag dat het in wezen ‘idee-mogendheden’ betreft, wat iets helemaal anders is dan ‘ideale mogendheden’, als hun bestaan hoegenaamd denkbaar zou zijn, zoals de Griekse filosoof Plato in zijn boek ‘De Staat’ al onderzocht. Inmiddels is het wellicht goed om toch ook eens de vraag te stellen of de COVID-19-pandemie een crisis was of de geschiedenis zou kunnen ingaan als een nood- of uitzonderingstoestand. Het is een kwestie die ik in het bestek van deze bijdrage aan het debat over collectief noodweer - want daar hebben we het over - niet uit de weg kan of wil gaan. Nationale soevereiniteit betekent het gezag om de *staat van beleg* uit te roepen of minstens om exceptionele maatregelen uit te vaardigen die passen bij even uitzonderlijke toestanden.

Nagenoeg iedereen op aarde was betroffen door COVID-19. Eerst en vooral: er is onloochenbaar niet alleen gecalaverd, maar zeker ook gehandeld om het virus te beteugelen. Dat was goed en nodig. Anderzijds is geen moeite gespaard om onderwijs, economie en het politieke leven zo veel mogelijk uit de wind te zetten. Kinderen moesten les blijven krijgen, zij het op afstand via digitale kanalen. De economie moest blijven draaien. Politieke topontmoetingen bleven plaatsvinden. Het besef heerste dat ‘op afstand’ overleggen veel verloren doet gaan, in tegenstelling tot letterlijk ‘samen-zitten’. Menselijke communicatie verschraalde voelbaar. De sociale impact van de pandemie was ongezien.

Hoe dan ook: de samenleving diende tijdens de pandemie te allen prijze te blijven functioneren. Deze reflex om er het beste van te maken is op zich volkomen begrijpelijk en eerbaar. Veel mensen hebben hun beste krachten gegeven om het coronavirus in te dijken. Wereldwijd vielen er miljoenen mensenlevens te redden. Zeker in de aanvangsdagen van de pandemie werd er geniaal geïmproviseerd, terwijl ook tal van inschattingfouten werden gemaakt. Later, toen het virus geleidelijk aan terrein verloor, is nochtans de kans terzijde geschoven om onze manier van leven en over-leven grondig in vraag te stellen en de gevaarlijke rand waarop ons dagelijks bestaan lijkt gevestigd te vervangen door een vers paradigma, een nieuwe visie. In plaats van te onderzoeken hoe meer zelfbeschikkingsrecht van mensen en hun gemeenschappen een antwoord kan bieden op globale uitdagingen, is integendeel gekozen voor *gelijkschakeling*, *opschaling en controle*, ofschoon dit uiteraard niet van een leien dakje verliep. In elk geval lijkt niets erop dat we in de toekomst zullen produceren en consumeren op een manier die de mensheid vrijwaart van een

verhoogde kans op bijvoorbeeld een nieuwe zoönose, een ziekte dus die de sprong kan maken van dieren naar mensen of omgekeerd. Zonder voor Cassandra te willen spelen, is een nieuwe, maar dan catastrofale pandemie voortaan perfect denkbaar, met een schaalgrootte die COVID-19 reduceert tot ‘tamelijk ernstig’.

Om te illustreren hoe het opbod om tot meer overkoepelende coronamaatregelen te komen leidde tot fricties, volstaat het wellicht om hier, dus bij wijze van voorbeeld, te verwijzen naar het gehakketak tussen de EU-lidstaten over de uitroting van nodig geachte ingrepen. Er was de trekkracht van een zo groot mogelijke gemeenschappelijke EU-wijde aanpak, maar, langs de andere kant, de druk die nationale regeringen ondervonden om het verschil te maken met andere EU-staten: de eigen aanpak was sowieso beter, zo luidde overal het devies. Meestal betekende ‘beter’ niet ‘op basis van de bedaagde nationaal gebruikelijke manier om naar zulke uitdagingen te kijken’ (dus bijvoorbeeld een traditioneel Franse, Duitse of Deense kijk), maar veeleer ‘straffer’ dan de buurlanden. Na elke terugschakeling tussen de coronagolven kwam er een nieuwe concurrentie tussen de lidstaten in plaats van een samenwerking de naam waardig. Hier zit dus helemaal geen samenzwering of iets dergelijks achter. Het is eenvoudig de dynamiek van ‘het systeem’ - het *Gestell*, noemen we het verderop -, dat gericht is op altijd ‘meer’ en steeds maar ‘sneller’. Altijd maar het ‘meer’ en ‘sneller’ kunnen blijven volhouden, veronderstelt dat controlemechanismen volledige menselijke gemeenschappen bezenuwen. Er zijn wel wat mensen die dat correct hebben aan gevoeld maar vooral hysterisch hebben geïnterpreteerd, dus vanuit hun persoonlijke angsten, alsof er een soort van buitenaardse coup aan de gang was of, nog straffer, de Bijbelse Apocalyps zich als een surrealistisch griezeltheater aan ons ontvouwde. Nu, stel dat dit zo geweest zou zijn, quod non dus, dan was er zeker sprake geweest van een uitzonderlijke toestand de naam waardig.

Tegenover de boodschap die de pandemie ons bracht, liet geen enkele EU-land zich evenwel kennen als ‘karakterstaat’, in de betekenis die ik daaraan graag wens te geven. De kwaal waaronder bijna alle domeinen van de samenleving gebukt gaan en die leidt tot groot onbehagen bij almaar meer mensen, is opnieuw in stelling gebracht als remedie: nieuwe overheidsschulden, discutabele noodwetten en vaccinatiecampagnes die weliswaar getrapt verliepen om risicogroepen prioritair in te enten, maar er toch vooral op gericht leken om het virus zo snel mogelijk te onderdrukken om het gewone leven - lees: het produceren en consumeren - opnieuw zijn ongestoorde gang te laten gaan. De vraag is of de overwinning op het virus duurzaam zal blijven. Het antwoord op de vraag of COVID-19 een gezondheids crisis was of is versus een uitzonderingstoestand lijkt hiermee volgens mij beantwoord, toch tenminste volgens de hier gehanteerde definitie. Het was een gezondheids crisis en veel mensen en organisaties hebben haar begrijpelijkerwijs beleefd als ‘noodtoestand’, maar het was nooit een uitzonderingstoestand die een perspectief opende op radicaal nieuwe verhoudingen. Of is, in elk geval, nooit kunnen uitgroeien tot zo’n toestand. Er is nooit echt een bocht genomen. Geen enkele samenleving is in de bres ‘van’ de tijd gesprongen, niemand is echt ‘actueel’ geweest. Gelukkig waren er in elk getroffen land wel honderduizenden die in de bres ‘voor’ zieke en besmette mensen sprongen.

§ 4. De nieuw-statelijke avant-garde in ‘Die Kehre’

Honderd jaar geleden stelde politiek filosoof en levensbeschouwelijk pessimist Oswald Spengler (1880-1936) het op zijn heel eigen manier erg scherp; hij schreef:

*“Op alle volksvergaderingen en in alle kranten klinkt het woord crisis (...) om lucht te geven aan een voorbijgaande verstoring van het welbehagen, waarmee men voor zichzelf het feit aan het zicht onttrekt dat het om een catastrofe gaat van onoverzienbare omvang, de normale vorm waarin de grote veranderingen van de geschiedenis zich voltrekken.”*¹⁶

Een crisis kan uitgroeien tot een noodtoestand, maar hoe eerder een assertieve speler het heft in handen neemt, hoe bepalender hij is als gangmaker van de wijziging van machtsverhoudingen. We kunnen dit het *momentumbesef* noemen. De crisis kan ook geproblematiseerd worden en verder uit de hand lopen, tot dweilen met de kraan open niet langer helpt om gevestigde belangen afdoende uit de wind te zetten. Ofwel breekt Spenglers ‘catastrofe’ dan onstuitbaar door, ofwel moet er ter elfder ure alsnog een oplossing ten gronde komen, maar de collaterale schade is dan overeenkomstig groot. De voorhoederegio’s of karakterstaten die mij voor ogen staan, beschrijft Spengler als bezield door een *idee*. Daarmee onderscheidt hij ze van de negentiende-eeuwse natiestaten, die de drager zijn van een *ideaal*, dat veeleer onbestendig van aard is. Spengler zelf daarover:

*“Naties waren ideeën, in de betekenis die Goethe daaraan gaf met zijn idee van de bestaanskern: de innerlijke vorm van elke handeling, verwerkelijkt in elk woord. ‘La Nation’ in de betekenis van 1789 was nochtans een rationalistisch en romantisch ideaal, een wensbeeld van uitdrukkelijk politieke, om niet te zeggen sociale gerichtheid. In deze vernlakte tijd kan niemand dat meer doorzien. Een ideaal is het resultaat van het nadenken, een begrip of bewering, die moet worden geformuleerd, om het ideaal te ‘hebben’. Als gevolg hiervan wordt het na korte tijd tot een slagwoord, dat men gebruikt zonder er nog bij stil te staan. Ideeën daarentegen zijn woordeloos (...) De echte naties zijn ideeën (...) zij zijn door hun loutere bestaan al een ordeningsprincipe.”*¹⁷

Nu, met voorhoederegio’s of karakterstaten bedoelen we inderdaad naties die een idee aanwezig stellen. Het verschil met honderd jaar geleden moet een categorische uitwaartse gerichtheid zijn. De nationale idee draagt bij aan wereldwijde welvaart, welzijn, cultuur en verstandhouding. ‘Eigen volk eerst’ heeft namelijk nooit ‘eigen volk alleen’ betekend. Staten van morgen kamperen niet op hun idee, ze dragen haar uit. Ze ontvouwen een vormende, transformerende kracht. Daarmee anticiperen ze op wat Spenglers jongere tijdgenoot Martin Heidegger (1889-1976) *die Kehre* noemt: een pad voor menselijke gemeenschappen wég van de commodificatie - de verhandel- en bestelbaarheid - van zowat alles. De introductie van het begrip is dadelijk ook een keerpunt in zijn eigen filosofie.¹⁸ Hedendaags politiek filosoof Christian Schwaabe (°1967) schrijft over Heideggers ‘Kehre’:

*“Die Kehre vindt plaats, wanneer de mens zich vragend en denkend bewust wordt van zijn situatie en zich opnieuw aantreft in een ‘oorspronkelijker’ denken in de uitgestrektheid van zijn wezensruimte.”*¹⁹

Bij de Duits-Amerikaanse denker Eric Voegelin (1901-1985) luistert deze grote omkering naar de naam *periagôgê*, een Oudgrieks begrip dat ons terugvoert naar Plato (427-347). Voor nieuwe of vernieuwde zelfbewuste naties is voortaan niet alles nog zonder meer te koop: de natuur niet, maar evenmin de kwaliteit van het onderwijs, de robuustheid van sociale voorzieningen, de vrijheid van ondernemen of de eigen culturele identiteit. De Wende of Omkering, ‘die Kehre’

dus, geeft die domeinen opnieuw prijs aan zichzelf en schaalte ze niet langer in volgens vermeende nuttigheidswaarde.²⁰ Wereld-werkelijkheid en politiek verlangen vallen opnieuw samen: het is de wedergeboorte van authentiek handelen-in-gemeenschap. Gedeeld verlangen komt in de plaats van blinde vooruitgang. De samenleving zet zo andermaal haar eigen richting - 'zin' - uit en gehoorzaamt niet langer blindelings aan het marsorder dat het systeem oplegt. De omkering is nochtans geen simpele involutie, een 'terug naar af'; Voegelin houdt Hegels dialectisch denken tegen het licht in de context van Plato's grotgelijkenis²¹ en preciseert:

“Wanneer we (...) zoeken naar het licht dat uit het HIERNAMAALS schijnt, dat de gevangenen - rechtstreeks of via een tussenpersoon - dwingt (anagkoito), zich om te draaien, levert ons dat het inzicht op dat de periagôgê onze toegift is, onze toevoeging of ons addendum. De periagôgê is geen bevestigend antwoord, maar een zelfbevestigende actie.”²²

Voegelins 'hiernamaals' ('Jenseits') is duidelijk christelijk geïnspireerd. Niettemin zit de teneur van het begrip ons wellicht wat beter indien we het hier begrijpen, zoals Voegelin dat trouwens ook zelf doet, als 'transcendente dimensie', 'overkant', 'gene zijde', 'eeuwigheid' of 'hemelen'. Het enkelvoud 'hemel' loodst ons wellicht te gemakkelijk het antropomorfisme binnen van een bebaarde God, met rond zijn troon zijn engelenschaar en uitverkorenen. Het daglicht buiten de grot is een 'extra' in vergelijking met het vuur dat beelden op de achterwand van de grot projecteert. In intensiteit en kwaliteit is het nog van een gans andere orde dan de vlammen. In die zin is de uitwaartse gerichtheid van de nieuwe staten zo'n 'Zutat', een toegift waarmee ze hun 'idee' tot leidmotief maken van een - in Voegelins woorden - zelfbevestigend handelen.

Heideggers visie is radicaal: 'die Kehre' is geen bijsturing, volgt niet de Hegeliaanse dynamiek van tegenstellingen, maar is een bocht die onvermoede paden blootlegt; wegeltjes net zo goed als lanen waar presentie - *hierheid*, zo zal ik het verderop noemen - weer zwaarder weegt dan subjectieve keuzevrijheid. Hij knoopt opnieuw aan bij de klassiek Griekse filosofische gedachtewereld. Het betekent een afwijzing van een lineaire, deterministische kijk op de geschiedenis, zoals die op ideologische gronden wordt ingedeeld in tijdvakken en zagezegd zou bewegen in de richting van een absoluut historisch eindpunt, zonder tegenstellingen en vrij van menselijk lijden. 'Hier zijn', authentiek handelen, doen wat gedaan moet worden: het is van alle tijden. De 'Eeuwige Wederkeer' van hamerfilosoof Friedrich Nietzsche (1844-1900), zoals hij die lyrisch uitwerkt in zijn 'Also sprach Zarathustra' (1883)²³ en die dus vooral een briljante flits van inzicht leek, krijgt nu zijn speelveld toegewezen: wanneer mensen niet langer in het Zijn kunnen wonen ten gevolge van een grenservaring, een volkomen vervreemding, dan keren ze op hun schreden terug en zoeken ze een weg terug naar het Zijn, als individu of in groep. Al het goede (de zegeningen) en al het slechte (de rampen) van deze lange mars zijn een nieuwe doordruk van wat vroeger steeds al was en wat altijd zal zijn: de cyclisch terugkerende omstandigheden waarin Sloterdijks "*geloofwaardig commando*" van de existentiële crisis wordt opgevolgd om een noodtoestand af te kondigen en acties in de plaats van interpretaties te stellen.

Heidegger benoemt de vervreemding die Voegelin wil amenderen of bijsturen als 'das Gestell'. Het is de technische en technocratische ijzeren logica die ons leven in haar greep heeft en die het Zijn overwoekert. Bij Voegelin is het de lichtbak (het vuur achter de muur, waaraan de grotbewoners zijn vastgeklonken) die in Plato's grot tot een vervorming van de gestalten leidt. 'Das Gestell' doet alles wat is en wat kan zijn in een 'Bestand' vastleggen. Het systeem of 'Gestell' is op geen enkele manier een of ander complot van tirannieke loges, maar een technisch-logisch coherent geraamte van uit zichzelf opgelegde keuzes, van stilaan mondiale dimensies,

waar het kiezen in feite afwezig is en de 'kiezer' in een vakje belandt en 'Besteller' wordt (van een dienst, een product). Op het menselijk bestaan zitten geen vrijheidsgraden meer. Alle mogelijkheden zijn in kaart gebracht. In het 'Bestand' is alles 'ontborgen', zegt Heidegger. Het 'Gestell' is het actuele milieu waarin het Zijn zich (niet langer) laat vinden. Het Zijn is op een dusdanige wijze ontborgen dat de mens niet meer zelf tot onthullen komt. Er lijkt hier zeker sprake van een parallel met de 'onttovering van de wereld', zoals socioloog Max Weber (1864-1920) die beschrijft.²⁴ Techniek, wetenschap en bureaucratie hebben de verwondering en de vindingrijkheid gedood.

Zodoende ontriefde de technologische ontberging de mens van de mogelijkheden en de instrumenten op maat om zijn leven te ontwerpen en waarachtig autonoom te bepalen. Niet alleen bekoring door het onbekende en innovatie gaan teloor, maar eveneens alle menselijke zelfbepaling. In die zin ontmenselijkt de ontberging de mens en zijn gemeenschappen. Dat vormt, nog steeds in Heideggers terminologie, een ultiem 'Gefahr' (gevaar). Wat we als mensen niet langer begrijpen, vormt geen appellerend raadsel meer, maar een lastige anomalie. Uit het gevaar dat het 'Bestand' in het bestek van het 'Gestell' vormt, valt evenwel te ontsnappen. Wanneer de nood het hoogst is, dan is de redding nabij, zo luidt immers het gevleugeld spreekwoord. Dat is ook hier het geval. Heidegger beperkt zich niet tot die vaststelling; hij werkt de kering der kansen verder uit. Er is een perspectief, een uitweg.

Immers, zo gaat de filosoof verder, de mens is uit zichzelf trouw aan het Zijn, hij is zijn voortdurende ontdekker; het blootleggen van het Zijn als - thans - het wezen van de techniek kan leiden tot een dilemma: zijn wij mensen nog wel trouw aan het Zijn, dat op ons beroep doet om zich te laten ontsluiten, of laten we ons verder bevelen door het 'Gestell', dat niet meer dan een surrogaat is, waarin alles en iedereen voortdurend op afroep beschikbaar 'is', maar het Zijn steeds komt nahinken? Daarom gaven we in wat zonet voorafging aan dat, paradoxaal gesteld, het 'Gestell' de huidige omgeving is waarin het Zijn zich (niet langer) laat vinden. In dat dilemma kan de mens zich opnieuw bepalen en kan hij bewust besluiten om zich anders te verhouden tot wetenschap en techniek en tot technocratische, louter bestuurlijk geïnspireerde politiek. Zo ligt in het 'Gefahr' ook de 'Rettung' (redding) besloten; met verzen van de Duitse dichter Hölderlin (1770-1843) uit diens hymne 'Patmos' beklemtoont Heidegger:

*"Maar waar gevaar is, groeit
Het reddende ook."*²⁵

De 'Tovenaar van Meßkirch', zoals Heideggers filosofisch biograaf Rüdiger Safranski hem betitelt, noemt de gegunde blik in het ('ge-'/'ver-keerde') Zijn van de moderne maatschappij 'die Kehre' (de kering, wending), waarop het weliswaar nog wachten ('warten') is. Het 'warten' is wat avant-gardistische politieke gemeenschappen van nu en straks doen: ze zorgen voor zichzelf, houden hun vlam brandend volgens het adagium ' 's lands wijs, 's lands eer' en waken over het juiste moment om in de bres te springen. Nationale ontvoogding betekent dus *soevereine vitaliteit in mondiale dienstbaarheid*, niet op simpel bevel van internationale cenakels en overlegrondes, maar op basis van de eigen aard, die kan vragen om nog geduld te oefenen, te 'wachten'. Overigens, dat 'warten' heeft in het Duits twee betekenissen, die intiem met elkaar verwant zijn: het werkwoord betekent 'wachten', maar ook 'zorgen voor', iets waar ik nog op terugkom.

§ 5. Eidos, soevereiniteit en staatswaardigheid

Tot nog toe behandelden we het onderscheid tussen crisis en uitzonderingstoestand en de bijzondere rol die ‘voorhoederegio’s’ en ‘karakterstaten’ op zich zouden kunnen nemen. Het tweede verschil dat ik wens uit te klaren is het verschil tussen de exceptionele situatie (dus de uitzonderingstoestand) en het momentum (§ 6.). Die oefening vergt eerst een passage langs enkele concepten uit de politieke filosofie en het internationaal publiekrecht of volkenrecht. Dat doen we in deze paragraaf.

Nu, in het bestek van deze studie - die het karakter van een uitdagende bespiegeling aanneemt - vat ik zodoende de staatspolitieke avant-garde graag onder de noemer van ‘voorhoederegio’s’ of ‘karakterstaten’: ze zijn, preciezer gesteld, soevereine of potentieel soevereine (bijvoorbeeld na secessie) territoriale entiteiten die zich kristalliseren rond het Oudgriekse begrip van een *eidos*. ‘Eidos’ betekent zoveel als wezenlijk idee, karakter, aard, identiteit, vormkracht... Het is wat Spengler in wat voorafging onder het ‘idee’ van de natie verstond. Het eidosbegrip staat centraal in ons onderzoek van het verschil - en de relatie! - tussen exceptie en momentum. In ‘Die Technik und die Kehre’ beschrijft Heidegger eidos als volgt:

“Eidos betekent in het alledaagse spraakgebruik de aanblik, die een zichtbaar ding aan ons zicht biedt. Plato schrijft nochtans dit woord het bijzonder ongewone toe, alles te benoemen, wat nu niet of nooit met het zicht waarneembaar wordt.”²⁶

Het begrip is dus moeilijk in één woord te vatten, maar essentieel is een ordenende dynamiek die aanwezig wordt gesteld, die voorheen onvermoede perspectieven opent van waaruit oude vraagstukken in een nieuw licht kunnen verschijnen. Vanuit hun ideële gerichtheid zijn voorhoederegio’s en karakterstaten inherent revolutionair. Het zijn nieuwgestichte mogendheden met een missie, noem het een ‘zending’. Ze stellen het status-quo in vraag, alleen al door hun aanwezigheid. In hun ontstaan hebben ze namelijk al gebroken met dat status-quo. De eidos op basis waarvan ze zich een plaats hebben toegeëigend in de wereldgemeenschap van grote en kleine mogendheden, verleent hen een bijzondere presentie, een ‘hierheid’. Hun aanwezigheid valt op, ze zijn geen grijze muizen. *Op die manier ligt de vormende kracht van deze regio’s of staten al besloten in hun vorming zélf.*

Karakterlanden en -deelstaten, die de kaap van de eigen soevereiniteit willen ronden, hoeven geen angst te hebben om te gemakkelijk door te gaan voor de zwarte schapen van de internationale gemeenschap. Grijze muizen waren het al evenmin. Indien we hen toch bij een diersoort en een kleur willen onderbrengen, dan is dat bij de zwanen en de kleur (?) zwart. Zo’n spring-in-’t-veld-republiek is dus veeleer een *zwarte zwaan*, in de betekenis die de Libanees-Amerikaanse statisticus en auteur Nassim Nicholas Taleb (°1960) daaraan geeft.²⁷ Haar presentie vormt een onverwachte gebeurtenis in de ogen van de rest van de wereld en voor zichzelf is ze een geweldige kans op groei en vooruitgang. Door uit de band van het gangbare te springen, vergroot ze de eigen veerkracht, maar, voor wie de openheid daartoe kan opbrengen, draagt ze ook bij aan de robuustheid van de wereld en aan de weerbaarheid tegen allerhande onheil. Met Taleb wil ik de kans op groei en vooruitgang van en door een zwarte zwaan gerust klassiek-economisch invullen, maar, zoals eerder geschreven, kan het eveneens gaan over een vergrote kans op een alternatief economisch model, dat nauwer aansluit bij ‘die Kehre’.

De eidos, die de presentie of hierheid inspireert, zouden we ook als ‘unique selling proposition’ (USP) of bijzondere verkoopstroef van een staat kunnen bestempelen, zijn unieke meerwaarde of handelsmerk in het wereldbestel van soevereine entiteiten. Zoals al gesteld, is het meer een idee dan een ideaal; het is maar door het goed beseft en de gedeelde beleving van culturele en sociaal-historische wortels en gelaagdheid en van economische voorkeurspraktijken dat de eidos zich laat onthullen. Dat gebeurt eerder onrechtstreeks: de eidos laat zich noemen of uitnodigen en niet zomaar ‘ex nihilo’ definiëren of vastleggen. Oswald Spengler, zo zagen we, zag een idee al als in wezen ‘woordloos’. Martin Heidegger ziet het zo:

*“Het noemen deelt geen etiketten uit, gebruikt geen woorden, maar roept in het woord.”*²⁸

Een naam geven, noemen, is oproepen, in het leven roepen of, naar geloven, ‘in het woord’ roepen. Christian Schwaabe beschouwt Heideggers ‘roep’ als een soort van incantatie die, volgens onze kijk op de kwestie, de eidos aanwezig kan stellen en, door die eidos, het volk presentie of ‘hierheid’ kan verlenen:

*“Door deze roep wordt het afwezige aanwezig, wordt de mens opgeroepen de dingen voor zich te laten spreken en in acht te nemen, om voor de klaring van het wezen van het Zijn, de waarheid dus, een plek van aankomst te voorzien.”*²⁹

De eidos of idee laat zich dan ook best niet verwarren met een staatsideologie, niettegenstaande de etymologische verwantschap van ‘eidos/idee’ en ‘ideologie’. Een ideologie ziet zich als panacee voor alle denkbare politieke en maatschappelijke tegenstrijdigheden, maar de eidos is dat allerminst. Eidos is een leidmotief dat een venster openhoudt op zelfoverstijging, op dieper en hoger schouwen, op een ethische band met wie en wat ons omringt. Eidos is een toegewezen taak en Heideggers ‘warten’ (wachten/zorgen) is een levenslange opdracht voor de politieke gemeenschap. Eric Voegelin bezweert ons om niet op de lauweren te rusten en geen oneerbaar pact te sluiten met de realiteit, waarvan de tegenstellingen in wezen nooit veranderen, maar zich met de tijd slechts anders voordoen. Aforistisch geformuleerd, geeft hij de volgende waarschuwing:

*“Het probleem van een eidos in de geschiedenis rijst (...) alleen wanneer een christelijke transcendentale vervulling immanent wordt gemaakt. Het onderbrengen van het eschaton in een immanent kader is evenwel een theoretische valkuil.”*³⁰

Het immanent willen maken van de ideale wereld, het hier-en-nu van de hemel op aarde (het *eschaton* of het ‘laatste der dingen’), is dus een valkuil. In een tijd dat onze planeet op zoek is naar een nieuwe geopolitieke balans en oude evenwichten op de tocht staan, kunnen naties gemeenschap - de continuïteit van het sociaal contract - alleen maar handhaven indien ze erin slagen om zichzelf een doel op te leggen. Dat doel ligt buiten zichzelf, het is een motief, een leidraad, maar dat neemt niet weg dat ze zichzelf evengoed als intermediair doel dienen te nemen - uit zelfrespect. Ook dat zou Voegelin onderschrijven. Zorg dragen voor een soevereiniteit die werkzaam is naar buiten, maar eveneens naar binnen, is een aangewezen weg. Louter door zich op het voorplan te hijsen, door te getuigen van hun ‘hierheid’, transformeren ze al de verhouding tussen oude spelers, *werpen ze de context voor hun vormend vermogen blijvend vooruit*.

De Sloveense filosoof Slavoj Žižek (°1949) bekijkt het christendom door een heel andere lens dan Eric Voegelin. Toch vult hij hem mooi aan om tot een beoordeling te komen van het ‘gebeurtenis’-karakter van het christendom. Hij schrijft namelijk:

“ (...) de christelijke gebeurtenis is precies het tegenovergestelde van een ‘terugkeer naar de onschuld’: het is de erfzonde zelf, de ziekelijke oerkeuze van de onvoorwaardelijke hechting aan een of ander bijzonder object (...).”³¹

Žižek is niet op zijn mond gevallen en schuwt geen hyperbolen. Maar hij heeft wel een punt. Het christendom is een ‘Ereignis’ (‘gebeurtenis’) in de Heideggeriaanse betekenis van het woord. Het evangelie, de Blijde Boodschap van Jezus Christus aan ons mensen, is een breuk, een cesuur, waarna alles voorgoed anders wordt. Alles wordt ‘nieuw’. God is voorgoed de ‘Ene Ware’. Žižek stoomt door en neemt de Engelse letterkundige Gilbert Keith Chesterton (1874-1936) onder de arm, wanneer hij besluit dat persoonlijkheid en onderscheid de breuk van het christendom met het Hellenisme voltooiën. Voor ons hoeft dat niet te betekenen dat Grieken en Romeinen in de klassieke oudheid geen notie hadden van karakter, verschil en verandering, zelfs integendeel, zo zal ik nog enthousiast verdedigen (§ 9.), maar wel dat de afgelopen tweeduizend jaar de eidos steeds minder klip-en-klaar vastligt voor elk concreet en abstract bestanddeel van de realiteit en dat hij (de eidos dus) altijd maar meer *betracht* moet worden, veranderlijker is en dus meer onderhevig aan interpretatie. Žižek citeert Chesterton, de ‘prins van de paradox’, aldus:

“De liefde verlangt naar persoonlijkheid. Daarom verlangt de liefde naar onderscheiding. Het christendom is instinctief blij dat God het universum in kleine stukjes heeft gebroken...”³²

Frisse republieken, kleine stukjes met een duidelijk afgelijnde persoonlijkheid, een bepaald karakter, vormen op zich geen voldoende voorwaarde voor gemeenschappen waar identiteit en solidariteit samen centraal staan. Wellicht zijn ze wel een noodzakelijke conditie, een medium, eenvoudig omdat zulke naties zich alleen via staatkundige soevereiniteit onverkort toegang tot het politieke besluitvormingsniveau verzekeren - bijvoorbeeld in de EU. Voor hen vormt enkel de weg vooruit naar een rechtstreekse stem in het Europees kapittel meteen het pad binnendoor naar een meer menswaardige, leefbare en tegelijk zelfbewuste maatschappij. Zo nemen voorhoederegio's of karakterstaten een voorschot op Heideggers 'Kehre', die de ruimte van het Zijn laat hervinden. De onthulde context of omstandigheden van het vormend vermogen vormen het momentum, dat te benutten valt, maar evengoed kan voorbijgaan.

Het momentum kan dus ook 'passeren': de bedoelde regio's of staten met een sterke eigen 'hierheid', weze deze eerder van politieke, dan wel van sociale, economische of culturele aard, dreigen zich dan vroeg of laat in het compromis van nieuwe crises te schikken: de aankondigingspolitiek hoe een internationale of mondiale kwestie een oplossing kan krijgen, dus de eigen lezing of interpretatie van het probleem, zet de nationale identiteit nog eens bijkomend in de verf en verwordt verder al snel tot een nogal vrijblijvende frase in het interstatelijke gepalaver. Ze spelen dan voortaan thuis in een eschaton dat ze voor zichzelf hebben vastgelegd, net de gemakkelijke - zeg maar: paradijselijke - verleiding waarvoor Voegelin verwittigt om er zeker niet aan toe te geven. Anders gezegd: willen voorhoede- of karakterlanden hun hierheid behouden, dan dienen ze het momentum te benutten - en te blijven benutten - dat hen door hun zelfvorming is toegefallen. Wie 'hier' wil zijn, moet zich voortdurend heruitvinden en mag geen genoegen nemen met een steeds beter beheersbare maakbaarheid van maatschappij en wereld: het gevolg hiervan is immers allesbehalve vooruitgang, maar stilstand en moreel verval. Op die manier blijkt het maakbaarheidsdenken, waarmee ik dit essay opende, helemaal geen uitweg uit eender welke ernstige crisis, zoals de klimaatverandering. En is het al helemaal geen eidos of opstap naar een uitzonderings- of noodtoestand, waarbij de inzet voor de toekomst van gemeenschappen van mensen op scherp wordt gesteld.

In de vaak geciteerde woorden van Frans politiek filosoof Ernest Renan (1823-1892) is de natie een dagelijkse vertrouwensstemming door het volk (een plebisciet), een voortdurende bevestiging natie-te-willen-zijn:

“Een natie is een ziel, een geestelijk beginsel. Twee dingen die er in feite maar één zijn geven deze ziel, dit geestelijk beginsel, gestalte. Het ene is in het verleden, het andere in het heden. Het ene is het gezamenlijke bezit van een erfdeel van herinneringen; het andere is de actuele instemming, het verlangen om samen te leven, de wil om de erfenis die onverdeeld ontvangen is blijvend naar waarde te schatten. (...) Het bestaan van een natie is (...) een dagelijks plebisciet, zoals het bestaan van het individu een dagelijkse bevestiging van het leven is.”³³

De natie is een ideaal, haar beaming, met al zijn kracht maar ook met al zijn zwaktes, zoals Spengler ons al voorzei: een ideaal is een begrip dat zich moet *laten* formuleren om hoegenaamd te *kunnen* bestaan. In die zin dreigt het ideaal makkelijker aan het compromis te vervallen dan zijn dieper geworteld alternatief, de idee of de eidos. In de eenentwintigste eeuw is natie vormen wellicht nog net iets meer dan die dagelijkse beaming: nationale gemeenschap vormen is een permanente actualisatie, een herschepping van de eigen identiteit-in-de-wereld. Het hoeft hier dus niet uitsluitend te gaan over het vragen naar de aanvang van de natie, laat staan de legitimiteit van haar culturele wortels. Identiteit heeft in een internationale context wellicht meer te maken met de rol, de opdracht die een natie op zich wil nemen. Dat kan ze doen na zorgvuldige afstemming met de respectieve taken die andere mogendheden voor zich zien weggelegd, weliswaar steeds mede gevoed door, inderdaad, haar eigen geschiedenis en deels onuitsprekelijke, ja zelfs raadselachtige culturele specificiteit - dus toch weer de eidos. Alleen via een gedurige zelfbevraging en herverwerkelijking lijkt vandaag de dag het nationale elan behouden te kunnen blijven. Alleen zo heeft deze opbouwende brandie ook een openheid naar internationale en mondiale vraagstukken, zoals de actuele klimaatuitdaging - of, waarom niet, een grote meteoriet die vroeg of laat op de aarde zou kunnen afkomen. Waarbij mogendheden vanzelfsprekend dienen samen te werken om de ramp af te wenden.

Het momentum kunnen we dus beschouwen als een sleutelbegrip om duurzame politieke en maatschappelijke verandering goed te beschrijven. Met ‘verandering’ bedoelen we geen simpele coalitiewissel, een interregnum van een politieke strekking die lang in het verdomhoekje zat of een of ander voorbijgaand modeverschijnsel in ’s lands bestuur. We bedoelen een grondige wijziging in interstatelijke machtsverhoudingen en internationale samenwerking, ten gevolge van een opportuniteit die een soevereine speler heeft uitgepuurd om met meer gezag te kunnen spreken op het wereldforum. *De uitzondering of exceptie doet het momentum dagen, verplichten. “Bliksemen,”* zou Heidegger het noemen.³⁴ Deze contra-intuïtieve volgorde - eerst uitzondering, dan momentum - werk ik in de volgende paragraaf nader uit middels een gelijkenis, naar hoogstbescheiden analogie met Plato’s allegorie van de grot. De soevereine actor waarvan hier althans sprake kan een gevestigde staat zijn, die zich intern democratiseert door het volk rechtstreeks te laten beslissen waar dat vroeger niet meteen het geval was, bijvoorbeeld bij referenda. Voor zo’n vernieuwde staat komt er meer ademruimte en armslag om zich in de wijde wereld te doen gelden, als de stem van een natie en niet langer als Friedrich Nietzsches ‘koude monster’,³⁵ dus de staat als huisbewaarder van een spookhuis - of is het een casino? - dat fungeert als dekmantel voor de privéspeeltuinen van meer invloedrijke groepen in de samenleving.

Evenzeer is de stichting van een volkomen nieuwe staat denkbaar, ontstaan door de ontbinding van een uitgewoone mogendheid. Voorwaarden zijn: een natie, een welomschreven grondgebied met duidelijk afgebakende grenzen, een regering die erkend wordt door het volk, de wil om deel uit te maken van de internationale statengemeenschap en, bij voorkeur, een constitutioneel document. Een regio die staatkundige onafhankelijkheid verwerft en dat mede verantwoordt door te verwijzen naar de constitutionele ordening van de rompstaat, waarin de regio als zodanig erkend is, heeft in principe een sterk dossier om snel internationaal erkenning te genieten. De verwachting is immers dat er een soort van *constitutionele usurpatie* plaatsvindt - om welke reden dan ook, meestal het politieke en democratische failliet van de rompstaat - en dat het landsdeel dat uittreedt aanvankelijk het corpus van de grondwettelijke bepalingen overneemt waaraan het was onderworpen, tot een grondwet op maat van de nieuwe staatkundige realiteit kan worden aangenomen. De effectieve stichting van een staat via een grondwet legaliseert post factum wat legitiem was, maar geen internationaal draagvlak innam als democratische stapsteen naar legaliteit uit zichzelf. Een gezagsvolle handeling bekleedt wat wettig was met historische plausibiliteit en erkenning, het ‘per se’ (*door zichzelf*, via woord en daad) heft het ‘in se’ (*in zichzelf*, het impliciete of latente) op een hoger plan, verandert het in een ‘ex se’ (*uit zichzelf*, het expliciete of manifeste). Romeins schrijver en filosoof Lucius Annaeus Seneca (ca. 4 v. Chr. - 65 na Chr.) maakt duidelijk hoe we dit ‘ex se’ moeten begrijpen; hij schrijft:

*“Het lichaam heeft immers veel dingen nodig om gezond te zijn: de geest groeit van zichzelf, voedt zichzelf, oefent zichzelf.”*³⁶

Seneca’s lichaam, dat is het volk; de geest die hij daartegenover stelt, dat is de *staatswaardigheid*, dat wil zeggen de autoriteit om zichzelf staat te kunnen noemen. Dat gezag heeft een evidentie, komt ‘uit zichzelf’. Staatswaardigheid en soevereiniteit zijn niet zomaar synoniemen. Soevereiniteit is de wens of de wil om samen als gemeenschap eigen beslissingen te kunnen nemen. De buitenwereld kan die soevereiniteit erkennen of niet erkennen. Erkende soevereiniteit is een essentiële voorwaarde om de stap te zetten naar staatkundige onafhankelijkheid. Staatswaardigheid is een criterium om te beoordelen of een aspirant-staat beschikt over een aantal kenmerken die zijn opname in de statengemeenschap bevorderen of zelfs zonder meer vanzelfsprekend maken. Het is haast letterlijk het gezag waarmee een natie via zijn staat kan spreken, de autoriteit waarmee het volk zich middels zijn (nieuwe) staat bekleedt. Ik somde de meest geciteerde voorwaarden al op, zoals we die uit het volkenrecht kennen: een natie, een territorium, een handelingsbekwame regering namens de natie, een wens om deel te maken van een internationale rechtsorde en een grondwet. In het bestek van mijn betoog voeg ik daar voor de nieuwe staten die deze eeuw nog het licht zullen zien aan toe: een eidos, dat hen bekleedt met de opdracht van voortrekker en gangmaker. Op die manier bekeken, is de staatswaardigheid van een nieuwe republiek meteen zijn momentum. Ik herinner aan de uitgangsdefinitie die ik hanteerde toen ik, bij aanvang van dit opstel, het momentumbegrip introduceerde. Ik schreef daar: *“Momentum kennen we als de fase waarin een gebeuren een autonome dynamiek verkrijgt en nieuwe opportuniteiten uit en voor zichzelf opent.”* In die zin vormt een zelfverzekerde staat zijn eigen momentum.

§ 6. Momentum en uitzondering

Het is dus zaak om goed de samenhang te begrijpen tussen eidos en soevereiniteit en, meer nog, het verband, maar eveneens *het verschil tussen momentum en uitzonderingstoestand* (exceptie). De eidos of vormkracht kan zich alleen maar uitdrukken via een min of meer afgelijnde gemeenschap die

de collectieve politieke wil opbrengt om zich te onderscheiden van andere, soortgelijke gemeenschappen. Eidos kan zich slechts volwaardig manifesteren via de soevereiniteit van een natie. Het momentum is de onthulling van een bijzondere tegenwoordigheid, een 'hierheid', een bewustzijn van een soevereine natie in de tijdruimtelijke context van een uitzonderings- of noodtoestand, die de natie zelf uitroept en vormgeeft op basis van zijn eidos. Een politieke gemeenschap 'grijpt' - letterlijk - 'plaats' door haar soevereiniteit op te eisen of, in een later stadium, te doen gelden. Als elan is het momentum als het ware de inertie, de doorwerking en de weerspiegeling van de uitgeroepen noodtoestand: het opent perspectieven op de mogelijkheden die zich aanbieden. Het momentum dient zich gelijktijdig aan als opportuniteit en als appel. Het is tegelijk de beweging vanuit wat is ingezet in de exceptie, namelijk de onbevooroordeelde acceptatie van alternatieve mogelijkheden om te handelen (opportuniteit), als de vestiging van een hegemonische interpretatie van wat zich stelt, van wat aan de orde is, een keuze van wat kan en dus dient te gebeuren (appel). *Het is een perimeter van vrijheid en besluitvaardigheid in tijd en ruimte.*

Wie 'a' zegt, zal eveneens 'b' zeggen - de kans is in elk geval groot: je oefent immers pas macht uit over de omstandigheden indien je jezelf kan 'herhalen', indien je gebaar geen strovuur is, maar er een 'fond' is van kracht en gezag. Die onderstroom van intrinsieke kracht en overtuigend gezag, het momentum dat uit de uitzondering voortkomt (en niet omgekeerd!), verschaft de noodzakelijke legitimiteit of wettigheid aan het politieke gebaar. In wat volgt (§ 13.), lichten we met Carl Schmitt en andere denkers de spanningsverhouding met de legaliteit of wettelijkheid van beslissingen nog toe, want net in die dynamiek zit de appelzijde van het momentum verborgen, dus de uitnodiging om tot actie over te gaan. Die appenkant van het momentum luistert traditioneel naar een bijzondere opvatting van tijd die we *kairos* noemen.³⁷ *Kairos is het moment in het momentum.* Het is de opening op een kans die zich aanbiedt, een - niet strikt chronologisch afgebakend maar zich ook weer sluitend - tijdsvenster. Het is het moment dat het erom spant, het moment van de waarheid.³⁸ Kairos laat zich niet 'chronometreeren' en heeft het bijzondere vermogen om veel mensen achter zich te scharen, een plebisciet uit te lokken. Immers, kairos lokt bevlogenheid uit, enthousiasme. Filosoof Joke Hermsen schrijft hierover:

*"Precies (...) binnen dat kairotische interval realiseert zich in de geschiedenis het moment van vrijheid en komt de nieuwe mogelijkheid aan de oppervlakte drijven. (...) Dit betekent (...) dat deze ervaring juist vanwege zijn onbevattelijke of onzegbare karakter niet afgedwongen of voorgeschreven kan worden, maar dat we er ons met behulp van onze intuïtie en verbeeldingskracht slechts ontvankelijk voor kunnen tonen."*³⁹

Creativiteit zorgt ervoor dat we kunnen ontwaken 'tot' het volstrekt andere, het nieuwe. Wat nauw verband houdt met geestdrift.⁴⁰ Een idee die al in de klassieke oudheid leefde. De grotallegorie van de Griekse filosoof Plato is genoegzaam bekend. Eric Voegelin herinnerde ons er al aan toen we zijn begrip 'periagôgê' in verband brachten met Heideggers 'Kehre': een wending naar het licht, noem het 'verlichting'. Plato's verhaal vormt de basis van diens ideeënleer. Sta me toe hier een bescheiden eigen grotgelijkenis te ontwikkelen om zo de dynamiek van uitzonderingstoestand, eidos, kairos en momentum te verhelderen. Stel dat we weten verdwaald te zijn in een donkere grot. We vermoeden dat er verschillende uitgangen zijn, maar kunnen die niet zien. De ernst van de door ons aangevoelde situatie is subjectief: we hebben mondvoorraad en water bij en kunnen gerust nog een tijdje verder tasten in het duister. We kunnen op goed geluk een uitgang van de grot vinden of dieper de grot binnendringen - verder verdwalen dus. Onze voorraad vuurstarters is beperkt: we kunnen ons verheugen in welgeteld één lucifer. We

moeten het moment om even licht te maken goed kiezen en benutten. We krijgen geen tweede kans.

Welnu, afhankelijk van hoe we zijn, dus overeenkomstig ons karakter of onze eidos, strijken we op een bepaald ogenblik toch die ene lucifer aan. We creëren - heel even - een uitzonderlijke toestand: de grot licht majesteitelijk op en vertoont zich in al haar veelzijdigheid (hierheid: "*Ab zo, we zijn niet daar, maar hier!*"), dus met al haar hoeken en kanten, al haar kloven en gangen, al haar mogelijke ontsnappingswegen, bedrieglijk of werkelijk. Het momentum is daar: de omstandigheden die ons informeren over de besluiten die we moeten treffen in de hoop zo adequaat en veilig mogelijk de spelonk te verlaten. De wanden van de grot die het licht van onze lucifer absorberen en weerkaatsen doen ons een aanbod en laten ons vragen stellen. We zien namelijk een gang die goed begaanbaar lijkt (aanbod, opportuniteit), maar leidt die ook naar het daglicht (vraag, appel)? Het nemen van een overeenkomstig besluit en het rennen in de richting van de - hopelijk - reddende gang, zolang onze lucifer nog licht geeft, is het elan ons door de onthulling ingegeven. Het is kairós: *het moment van de waarheid*. Gezien kairós is ingegeven door eidos, is het een vormend, plastisch ogenblik.

En zo trekken we 'die Kehre' open, beleven we de grote bocht. Want, zo benadrukt Slavoj Žižek (°1949), het is niet het menselijk handelen dat in al zijn beperktheid en halfheid de gangmaker is van het Keerpunt; de exceptie is in feite niet meer dan de bezegeling die de wende, de omkering, inblaast in alle menselijke relaties: persoonlijk, in buurten en wijken, steden, streken, landelijk en mondiaal. Daarom schrijf ik hier dat 'die Kehre' zich opentrekt, zich als het ware *leegt* in onze verhoudingen en hen fundamenteel verandert en bepaalt. Žižek ziet Heideggers 'Kehre' als de 'Ereignis' (gebeurtenis) bij uitstek:

"Voor hem (Heidegger, nvdr) heeft de gebeurtenis niets te maken met de processen die zich daarbuiten in de werkelijkheid afspelen. 'Gebeurtenis' is de term voor een nieuwe, baanbrekende onthulling van het 'zijn', de opkomst van een nieuwe wereld (...)." ⁴¹

De uitzonderingstoestand die doorstroomt naar een momentum waarin het voorheen ondenkbare plots mogelijk wordt, getuigt al van 'die Kehre', is zelfs haar *beaming*. Het is het ochtendgloren van een nieuwe beleving van het 'Zijn'. Zodoende zijn de transcendentale ijkpunten al veranderd vooraleer uit nood wordt gehandeld. 'Die Kehre' begeleidt veeleer het uitzonderlijk optreden, meer nog: gaat er dus zelfs *aan vooraf*. Dat betekent nochtans niet dat succes in de sterren staat geschreven: mijn poging om hier te komen tot een gelijkenis naar het voorbeeld van Plato, toont ons namelijk dat een uitzonderingstoestand altijd een risico inhoudt (immers, wat na die ene lucifer?), maar we kunnen de exceptie onmogelijk gelijkstellen aan chaos (we willen vuur - licht - om oordeelkundig te handelen). Samengevat: het is de zuurstof in de grot die onze lucifer zal doen ontvlammen; die zuurstof is dus het latent aanwezige raamwerk van 'die Kehre'. De lucifer is de eidos van een politieke gemeenschap; het aanstrijken ervan is de uitzondering. Het oplichten van de grot en de keuzemogelijkheden die dat oplevert vormen het momentum.

Naast mijn literaire vergelijking, wint het politieke concept 'momentum' wellicht nog verder aan duidelijkheid indien we de analogie toelichten met het klassieke begrip uit de natuurkunde, dat we danken aan de tweede bewegingswet van Isaac Newton (1643-1727).⁴² *Momentum, impuls of stoot p* is het product van massa (m) en snelheid in een richting en met een zin (een vector v) en dus $p = m \cdot v$: het is, staatspolitiek gesproken, het samengaan van een prangende, exceptionele toestand (massa, dat wil zeggen: iets dat is geschapen, opgeroepen en meteen kantelt, revolveert: de

opportunititeit)⁴³ en een zelfbepalende gemeenschap (snelheid, haar richting en zin: het appel). Momentum kan veranderen onder invloed van een ‘impetus’, die beweging doet versnellen of net vertragen. *Het is de vaart der volkeren.* Die impetus is de eidos uit ons ruimer politiek-filosofisch betoog. Het is immers de lucifer die het verschil maakt tussen licht en donker. De mogelijkheid om de lucifer aan te strijken geeft de toestand immer haar unieke, exceptionele *karakter*.

Een ander, verwant concept uit de fysica is *moment* (hier dus zonder ‘-um’). Het moment is de neiging van een voorwerp om rond een rotatiepunt te draaien. Je kan het moment berekenen ($M = F \cdot r$) door kracht (F) en afstand tot het draaipunt te vermenigvuldigen. Die afstand (r) noemen we ook wel de ‘armlengte’. De werking is analoog aan die van een hefboom: er is minder kracht nodig naargelang de arm langer is. Dus: een staat, goed en wel gevestigd maar terdege doordrongen van zijn zelfonthulde missie (lange arm), heeft voldoende aan een ‘crisette’ (een kleine crisis, dus een kleine kracht) om verandering (beweging) te sturen en te stuwten. De drempel naar de uitzonderingstoestand laat zich relatief snel overschrijden; laten we hier, heel toepasselijk, Nederlands schrijver Frederik van Eeden (1860-1932) aan het woord:

“(…) praat zo min mogelijk, maar doe, handel, richt uit. Maak van de daad uw herderstaf, en van feiten uw mijlpalen en wegwijzers. Laat uw herdersbond niet blaffen, maar bijten, en zorg dat de kudde te grazen vindt.”⁴⁴

Mutatis mutandis, is voor een staat die minder zelfbewust is sturing en stuwing maar mogelijk indien de crisis fors uitdijt en de noodtoestand zich haast als op een presenteerblaadje aanbiedt, dus als een dwingend, onontwijkbaar perspectief om de crisis te beslechten. Het legitieme moet haast naadloos bij het legale aansluiten. Anders neemt een onzekere entiteit geen initiatief. Dat is meteen de verklaring waarom verzwakte entiteiten van crisis naar crisis strompelen, de maakbaarheidsideologie blijven uitdragen en zo lang mogelijk kiezen voor remedies die in werkelijkheid de kwaal sluipend verergeren, niettegenstaande ze daarbij, cynisch genoeg, vaak het adagium “*never waste a good crisis*” hanteren - tot hun problemen uitgroeien tot een crisis voor andere landen of regio’s, die wél de politieke wil en durf hebben om haar tot uitzonderingstoestand te promoveren en om navenant in te grijpen. In verval verkerende landen of zwakke netwerken van internationale samenwerking kunnen niet de usurpatiekracht opbrengen die sterke naties hebben om buiten de lijntjes te kleuren en gelegenheden uit te buiten, om zich in de plaats te stellen van wat niet langer werkt. Deze afweging tussen de schaalvoordelen van omvang, structuurdifferentiatie en de navenant toenemende nadelen van een diffuse identiteit om nog besluitvaardig op te treden, zal ik straks (§ 9.) benoemen als de *politieke economie van het momentum*.

§ 7. Revolutie? En wat voor een?

Heideggers ‘Kehre’ is niet langer de vooruitgang naar ‘meer’, ‘sneller’, ‘beschikbaarder, overal, altijd’, maar is een schoorvoetend terugtreden, zij het een terugtreden-in-kracht. De vraag naar het Zijn laat zich in elk geval maar schroomvallig opnieuw stellen, of dat nu vanuit een persoonlijk of collectief perspectief is. Toch opent deze ommekeer het zicht op een panoplie van mogelijke veranderende verhoudingen tussen de mensen en hun wereld - en tussen mensen

onderling. Zoals eerder gezegd, kan het 'hier' zijn in 'die Kehre' de open appreciatie vergroten van internationale en mondiale vraagstukken en radicale antwoorden helpen formuleren. Het gaat om een kwalitatieve ommekeer, een herdefiniëring van verhoudingen op wereldschaal. Het kan ervoor zorgen dat we afspraken die we tot dan nauwgezet nakwamen, alsnog naast ons neerleggen. Paul Cliteur en Afshin Ellian zien hier de voortdurend terugkerende vraag naar de spanning tussen legitimiteit en legaliteit in:

“Een van de belangrijkste problemen van de politieke filosofie en rechtsfilosofie, een probleem dat zich telkens weer aan de mensheid heeft opgedrongen, is de vraag onder welke omstandigheden wij gerechtigd zijn onze geboortestaatswetten op te zeggen.”⁴⁵

Is 'die Kehre', in haar mogelijke staatspolitieke lezing, daarom een *revolutie*? Een westers mens die voor de vuist weg drie historische revoluties van eerste rang wil opnoemen, komt hoogstwaarschijnlijk voor de dag met de Amerikaanse Revolutie (1765-1791), de Franse Revolutie (1789) en, indien het een Nederlander of Vlaming betreft, misschien met de geuzenopstand (1568-1648), begonnen tegen de Spaanse koning Filips II.⁴⁶ De vraag is nu of Heideggers Kering de naam revolutie waardig is. Een terugtreden met als voorhoede van dit 'keert mars!' nieuwe, kleine staten die een wat vaag "*small is beautiful*" huldigen: dreigt het hier niet over meer te gaan dan de historische ironie van mannen en vrouwen die geen ernstiger mensen- of wereldwerk hebben te verrichten? Nu, het lijkt in elk geval een Keerpunt dat politieke gemeenschappen *actief kunnen belichamen*. Eerder schreven we dat 'wachten' een goede omschrijving is van de missie van nieuwe zelfbewuste naties die in de toekomst zouden kunnen aantreden op het wereldpodium. Het is lichtzinnig om in deze kwestie de wens als vader van de gedachte af te doen. Staatkundig beschouwd, is en zal de wereld immers nooit 'af' zijn. Landen zullen komen en gaan, statenbonden bloeien en weer teloorgaan, uit elkaar vallen.

Daarom: de loutere presentie van nieuwe mogendheden, hun soevereine aanwezigheid of 'hierheid', zoals we het benoemden, oefent een onweerstaanbare 'kracht van verandering' uit, heeft een transformerend effect op internationale relaties en wereldverhoudingen. Geen belofte van welke andere politieke entiteit of overlegende kan daar tegenop, besloten conclaaf, partij noch internationale organisatie. Hun 'hierheid' is dadelijk ook een 'klaarheid', een transparante paraatheid. Met een gewijzigd transcendentiaal referentiekader - het Keerpunt - als ruggensteun nemen naties zo een *extatische openheid* in naar nieuwe mogelijkheden. 'Die Kehre' moet niet worden bevochten, ze is er al. Ze blaast in de zeilen van de exceptie en, daaruit volgend, het momentum. In hun serene 'wachten' bewaken pas aangetreden staten hun respectievelijke zwaartepunten, bouwen ze de spanning op. Dat doen ze door, in hun binnen- en buitenlandse politieke keuzes, buiten de lijntjes van het interstatelijke contentieux te kleuren, door zich dus niet vanzelfsprekend in te laten met het status-quo.

De dubbele betekenis van het Duitse begrip 'warten' wordt nu volkomen duidelijk. Omdat het transcendentale kader van 'die Kehre' er al is - als crisis die ons een aanpak oplegt of in elk geval de keuze tussen maatregelen en actievormen bepaalt - zijn de jonge republieken van morgen wel degelijk gangmakers, maar vooral ook *voltrekkers* van wat moet gebeuren. Het 'wachten' is tegelijkertijd een 'zorgen voor', een 'onderhouden van'. Het is *maientiek*, verloskunde. De uitzondering, de nood, is de geboorte van iets nieuws, waarvoor geduld nodig is en dat met zorgen (in al hun betekenissen) moet worden omringd. Hier is geen sprake van pleinvrees. Dat er gehandeld moet worden, spreekt zonder omhaal voor zich. De actie wordt vol-trokken, Het doel is duidelijk en compromissen kunnen alleen op praktische gronden, maar mogen geen afbreuk

doen aan de eidos. Anderzijds is deze houding evenmin die van het zogenaamde ‘attentisme’. Attentisten zijn afwachtend, maar nemen geen zorg op. Ze willen de onverkorte realisatie van hun politieke en maatschappelijke verzuchtingen. Met eidos, dat net inspireert tot gestaag handelen, op basis van zelfbewustzijn en zelfzekerheid heeft dit weinig of niets te maken. Attentisme is in regel een revanchisme. Het gelijk moet de attentisten toevallen, zoniet komen ze niet in beweging.

De ware houding is die van een *actief voorbereiden* van de exceptie, om bedaagd in te spelen op de emanatie van het momentum. Het ‘warten’ veronderstelt een open, coöperatieve en tolerante houding tegenover de wereld en zijn staatkundige spelers; een extatische openheid, zo noemden we het. ‘Open’ zijn door ‘aanwezig’ te zijn, niet door lijdzaam alles te ondergaan. Mogelijke actie situeert zich eerst en vooral in het verschil, het onderscheid dat nieuwe naties maken met gevestigde, klassieke staten. Ze maken het verschil en sturen zo een ‘Lichtbericht voor Mensen’ uit aan de rest van de wereld; ze laten nooit onverschillig: ze doen derde partijen (staten, organisaties van staten) handelen vooraleer ze zelf - pertinent - optreden. *Voorboedestaten leven het keerpunt voor*. Ze verzorgen hun identiteit en hun profiel dat is gericht op het omzetten van een exceptionele toestand, wanneer (niet: ‘als’) die zich aandient, in een hervorming van internationale politieke verhoudingen. Dus, andermaal: revolutie? Ja, maar zonder samenzwering en opstand en wel door het nemen van een unieke historische verantwoordelijkheid, die wordt gevoeld vanuit de eigen identiteit, in de ruime betekenis van dit begrip. In ‘die Kehre’ vindt de mens het keerpunt dat hem op weg zet naar het hervinden van een wereld op mensenmaat, waar opnieuw plaats is voor verwondering, ontdekking en avontuur.

Wat dat ‘Lichtbericht voor Mensen’ aangaat: de Vlaamse componist Herman Roelstraete (1925-1985) schiep in 1961 onder deze titel een koorwerk op tekst van Jacques Coryn (1929-2000), waarin hij op een visionaire manier gestalte geeft aan de toenemende verwarring van mensen over hun wereld en over de rol die zij te spelen hebben aan boord van hun ruimteschip. De compositie is een ondubbelzinnig revolutionair pleidooi voor een wereld op de maat van mensen, waarbij wij aangepaste stereotypen achter ons laten, die weinig meer doen dan eeuwig kwaad bloed zetten. Conflicten en dialectiek behoren tot de menselijke harmonie, het idee om alle tegenstellingen te overstijgen verstoort net die menselijke, al te menselijke balans. Dat het einde van de geschiedenis mensenwerk zou moeten zijn, laat staan iets dat mensen zouden moeten nastreven, is een te grootse ambitie voor onze soort. Ze voedt trouwens de onvruchtbare polarisatie tussen politiek ‘links’ en ‘rechts’, een idee dat Herman Roelstraete en Jacques Coryn heel bewust aansnijden in het ‘Lichtbericht’, waarover een commentaar luidt als volgt:

“De inhoud ervan wil het klimaat oproepen van de tijd, waarin wij leven, met als hoofdtbema’s het grandioos idiote verschil tussen links en rechts, de tegenstellingen ‘wet van God - wet van de mens’, ‘Godmens - wetmens’ en ‘rood (halthouden) - groen (doorrijden)’; ten slotte resten slechts de hulpeloosheid en de pijn, veroorzaakt door het tegenover elkander staan van de mensen.”⁴⁷

Het is jammer dat de culturele revolutie van mei ’68 de wal tussen links en rechts niet heeft helpen slechten, maar slechts heeft opgehoogd. Of zelfs bijkomende dammen heeft opgeworpen.

Verbitterde haat en ervijandschap zijn het resultaat van een eschatologisch denken, terwijl nationale en internationale politiek bedrijven met, op het schaakbord, wisselende allianties van medestanders en tegenstanders de natuurlijke dynamiek vormt van het kairologisch instinct dat mensen is aangeboren. De kwestie is niet het uitvinden, stichten en handhaven van de volmaakte samenleving (*eschatologie*), het vraagstuk is om in alle mogelijke omstandigheden het nodige te

doen dat achteraf het juiste blijkt (*kairologie*) - en om, in het andere geval, open te staan voor pertinente correcties. De chronologische tijd schotelt ons dus niet voor wat gedaan moet worden, wat onafwendbaar zou zijn. Alleen aandacht en beleving kunnen de opmaat geven tot authentiek handelen; beide komen ze voort uit de verhaalde en verbeelde identiteit van een politieke gemeenschap. Als politiek en moraliteit al door één deur zouden kunnen, dan dient elk determinisme hen vreemd te zijn.

Met auteur Frederik van Eeden braken we, vóór Herman Roelstraete en Jacques Coryn hier hun entree maakten, een lans voor het primaat van besluitvaardigheid en daadkracht. Daar wensen we niet zomaar gedachteloos op terug te komen; een belangrijke nuance is wel dat een houding of opstelling, noem het een manier van 'zijn', bedoeld handelen 'op afstand', dus door andere actoren, in gang kan zetten. Dat kunnen we in feite beschouwen als een vorm van *politieke telepraxie*. In haar meest uitgesproken vorm kan zelfs niet-handelen veranderingen uitlokken. "Doe niets en laat niets ongedaan," leert ons de Chinese Tao. Mahatma Gandhi (1869-1948) deed het voor met zijn geweldloos verzet tegen de Britse overheersing van Indië. Zo beschouwd, vormen nieuwe republieken geen *Rijk in de Ruimte*, zoals de Romeinse of Azteekse rijken van weleer, maar een *Rijk in de Tijd*. De vormkracht van staten die zich een plek onder de zon veroveren ligt besloten in het stellen van prioriteiten en het inschatten van bepaalde situaties als exceptievragend, als toestanden die bijzondere maatregelen vergen, maar waarbij 'wachten' noodzakelijk is om helder te zien en goed te anticiperen. Om de eidos te valoriseren of om, anders gezegd, die ene lucifer uit onze grotgelijkenis aan te steken.

Het is hier dus niet de omgeving (de Ruimte) die overgaat in een vagelijk grensgebied op weg naar vreemde contreien met andere zeden en gebruiken; het zijn veeleer de gebeurtenissen (de Tijd) die al dan niet benut worden in overeenstemming met de eidos van de politieke gemeenschap: het kairologische, dat schuurt, zelfs vloekt, met het chronologische. Een onafhankelijke Catalaanse staat zou, indien de kans zich daartoe in de toekomst opnieuw zou voordoen aan de ingezetenen van de nog immer in naam Spaanse regio, zijn eidos, dus de nationale en internationale zending zoals de Catalaanse natie haar ziet, kunnen inschrijven in een kersverse grondwet.⁴⁸ Het zou alleszins getuigen van een dynamische, zelfbewuste oriëntatie op de buitenwereld, op zijn kansen en bedreigingen, heel anders dan de opvatting alsof een moderne, eenentwintigste-eeuwse grondwet zou moeten lezen als een soort catalogus van positieve rechten: een grondwettelijk recht op basisinkomen, internet, energie, ga zo maar door. Hoe goed bedoeld ook: het zijn net zulke basisrechten die, constitutioneel verankerd, de veerkracht en wendbaarheid van naties verzwakken om zichzelf te vernieuwen volgens *de antagonistische leidraad van de internationale politiek* en zijn voortdurende conflicten en andere uitdagingen. Alleen inwoners die de grondwet beschermt in hun vrijheid, kunnen de natie voeden met een bruikbaar idee of, nog beter, mobiliseren op het juiste moment de nationale eidos.

Ik zou deze paradox kunnen illustreren met een regio zoals Schotland, net als Catalonië eveneens een landsdeel met een eigen staatsvormend streven: volgens mij lijdt het geen twijfel dat het geloof in vrijheid als menselijke waarde Schotland vroeg of laat de staatkundige zelfstandigheid zal opleveren. Het vormt een leidmotief met een sterke wil om zich te onderscheiden van de rest van het Verenigd Koninkrijk. Het is plausibel dat de Schotse republiek zijn reilen en zeilen wereldwijd zal wettigen op basis van zijn geloof in autonomie. Dat geloof is dan meteen de vormkracht, de eidos, van Schotland. Het is zijn missie, wat de kersverse staat uitdraagt als belangrijke leidraad om internationaal samen te werken en om gezamenlijk crises in de wereldhuishouding op te lossen. Omdat Schotland zo nadrukkelijk zijn eidos als stempel wil

dragen, ziet het land het als niet meer dan zijn plicht om het voortouw te nemen door, in zijn benadering van een crisis, de uitzonderingstoestand uit te roepen en met gelijkgezinde naties *radicaal* te handelen.

‘Radicaal’ betekent in deze context steeds: met en door de kracht van de eigen overtuiging, dat wil zeggen ‘naar de bron’, *wat kan betekenen dat vastgeroeste internationale regels en afspraken op een alternatieve manier worden gehonoreerd.*⁴⁹ Stel bij wijze van voorbeeld dat Schotland zich, naar aanleiding van een nieuwe grote Europese immigratiecrisis, zoals we die al doormaakten in de periode 2015-’16, voorneemt om voortaan een vast contingent politieke vluchtelingen te accepteren die asiel zoeken op grond van hun activisme voor zelfbeschikking elders in de wereld. Andere vluchtelingen krijgen maar opvang toegewezen naarmate het contingent voorkeursasielzoekers niet ‘vol’ geraakt. De boodschap die de Schotten hiermee zouden brengen is duidelijk: het gaat ons om mensen die hun nek hebben uitgestoken voor zelfbestuur, of ze nu ‘links’ of ‘rechts’ zijn (wat deze begrippen, met dank aan Jacques Coryns gedicht, ook mogen betekenen), man of vrouw, christen, boeddhist of vrijzinnige. Schotland als veilige haven voor wie oude, gevestigde staten wil opbreken, niet uit haat of rancune, maar omdat nu eenmaal “*geen tronen blijven staan*”, zoals het klinkt in het Vlaamse volkslied ‘De Leeuw van Vlaanderen’.

Laat ons er nu vervolgens vanuit gaan dat het asielrecht, waarvan we weten dat elke Schotse regering daar principieel partij voor trekt, bij de stichting van de Schotse republiek als ‘positief recht’ zijn plaats zou hebben gekregen in de nagelnieuwe grondwet. Schotland zou met andere woorden niet enkel zijn zending - ‘eidos’ noemden we het - hebben vastgelegd in de grondwet, maar eveneens een recht dat internationaal via tal van verdragen en de VN al is gegarandeerd. Individueel recht op asiel, hoe waardevol als principe ook, komt zo te erg in de weg te zitten van een scherpstelling van wat het asielrecht in wezen zou kunnen inhouden, op basis van de opdracht waarvoor het soevereine Schotland zich in de wereld ziet gesteld: staatsgrenzen zijn niet voor eeuwig en wie ze in vraag stelt heeft recht op asiel, indien hij of zij daardoor blootgesteld wordt aan politieke vervolging.

De paradox, dus de ogenschijnlijke tegenstelling, zit in de indruk dat de brandie van een voorhoedestaat niet straffeloos een afspiegeling mag krijgen in individuele rechten die evenzeer grondwettelijk worden verankerd. Het lijkt alsof dit niet klopt en individuele rechten (zoals asiel) in de grondwet de eidos alleen maar kunnen versterken. Dit klopt echter niet. We bespraken al dat het uiteenlopende interpretaties zijn van de politieke en maatschappelijke realiteit, nationaal en internationaal, die met elkaar concurreren en verandering uitlokken. De vraag is welke lezing van een crisis het pleit wint. Voor een ambitieus land dat graag gangmaker is van een omslag, geniet het de voorkeur om duidelijk, maar algemeen te zijn in een grondwet (“*Welke opdracht zien wij voor ons weggelegd? Schotland: geen marginalisatie van wie het staatkundig status-quo aanvecht en dus recht op asiel voor wie alsnog vervolging kent*”) dan te specifiek in individuele rechten te grossieren (bijvoorbeeld: “*Het recht op asiel is onvoormoordelijk*”). Ik herinner er graag aan: de eidos is geen ideaal, maar een idee. Er moet wendbaarheid en veerkracht blijven.

Graag ben ik duidelijk: het asielrecht behoort tot het internationale contentieux. Als algemeen principe is het hier niet de geschikte plaats om de huidige asielpraktijk in vraag te stellen, ofschoon tal van bijzonder kritische kanttekeningen te maken zijn over hoe het de afgelopen decennia uitsleet tot een immigratiekanaal zonder meer. De dubbelzinnige opstelling van de EU, de onwerkbare Dublin-afspraken over de opvang van asielzoekers en het onderlinge getouwtrek tussen de EU-lidstaten hebben hier schuld aan. De lidstaten blijken nauwelijks bij machte om de

EU de wacht aan te zeggen omdat het met de illegale immigratie zo niet verder kan en ze kijken uit onmacht liever naar buurlanden, die ze dan de schuld geven van het falende beleid. Ze proberen elkaar te overtroeven met ogenschijnlijk straffe, maar vooral symbolische maatregelen om de asielstroom te ontraden en in te dijken. Sporadisch krachtadiger beleid, zoals van regeringen in Italië en Hongarije, krijgt straffe kritiek van de Unie, allicht omdat het aanschouwelijk maakt dat nationale soevereiniteit nog steeds het verschil kán maken in het aanpakken van dringende en dwingende uitdagingen. De parallel met wat gebeurde in de COVID-19-periode is treffend; ik beschreef het opbod tussen de EU-lidstaten al eerder (§ 3.).

Wat ik vooral heb willen illustreren: het asielrecht hoeft dus niet apart via een nationale grondwet herbevestigd te worden. Om bij het voorbeeld te blijven: constitutionalisering amputeert de soevereine besluitvaardigheid om de regelknoppen te bedienen op de nationale versterker en zo te bepalen wie meer en wie minder in aanmerking komt voor de vluchtelingenstatus. Een constitutioneel document - een nieuwe grondwet - kan daarentegen wel in een bepaalde toonaard staan en een unieke verbinding maken tussen de nationale identiteit en internationale verdragen. Gezien eerdere opstellingen in de asielkwestie, lijkt het waarschijnlijk dat Schotland, maar ook Catalonië, zich genereus zullen willen opstellen tegenover vluchtelingen en hun versterker zullen willen verzachten of ‘dimmen’ en weinig onderscheid zullen willen maken; toch moet een land als Schotland internationaal zijn punt kunnen maken indien de jonge staat dat wil door, zoals gesuggereerd, een groter welkom uit te zenden naar mensen die zich, net als de Schotten, hebben ingezet voor zelfbeschikking, maar in eigen land lijden onder repressie. Revolutionair zijn doe je niet door een activistische grondwet. Je doet het vandaag de dag door zichtbaar handelend aanwezig te zijn in de wereld op basis van je overtuiging. Die overtuiging leg je best vast als iets waar je vóór bent en niet als iets waar je tégen bent. Noem het een *positieve identiteit*.

§ 8. Culturele duurzaamheid

De wereld is inherent conflictueus, tegensprekelijk. Noemen we hem ‘verdeeld’; nu, verdeeldheid, onderscheid, is het handelsmerk van machtsverhoudingen en, bij uitbreiding, van alle menselijke relaties, van vijandschap en conflict, maar evengoed van dialoog en verstandhouding. Nieuwe spelers in het ‘concert der naties’ verstoren per se, door en omwille van zichzelf, de intrinsiek fragiele stabiliteit van de statelijke wereldordening. Ze brengen de vigerende machtsverhoudingen in de war, want alleen al het novum van hun ontstaan, hun stichting, werkt *stichtelijk*, doet gevestigde mogendheden zoeken naar nieuwe politieke evenwichten, als het even kan eerlijker en rechtvaardiger. Die zoektocht volgt een dialectisch pad waarbij betere ideeën oudmodische opvattingen vervangen. We beklemtonen graag dat nieuwe ideeën aangepaster zijn aan de tijdsgeest en dus slechts relatief ‘beter’ zijn: ze zijn werkbaarder en meer niet. Eidos leidt ons nog steeds, maar is vluchtiger, veranderlijker en verwacht meer explicitering en beaming. Onze politieke ideeën zijn ‘geïdealiseerd’ - ik herinner graag nog eens aan de spanning tussen ‘idee’ en ‘ideaal’ -, maar op zich nog altijd wel de leidmotieven van maatschappelijk samenleven.

Nieuwe ideeën zijn niet noodzakelijk moreel gesproken ‘beter’ en kunnen evenmin beschouwd worden als een stap vooruit op weg naar het einde van de geschiedenis, wanneer alle conflicten zouden wegvallen en mensen in volkomen harmonie met zichzelf, hun medemensen en de wereld

zouden samenleven. Deze visie is namelijk eenzijdig, want ze veronachtzaamt de spirituele dimensie van de mens. Omdat de mens zijn scheppingen een, zij het onvolmaakt, verlangen naar schoonheid, kracht, harmonie en orde inblaast - van een staatsvorm over een economisch bestel tot een subliem kunstwerk -, verdicht de mens de tijd en doorbreken we zijn rechtlijnig verloop. Het geheel is altijd meer dan de som der delen. Wanneer de samenstellende elementen uiteindelijk tot stof vergaan, leeft het geheel op een bepaalde manier verder: geestelijk en als prikkel om 'het' opnieuw te scheppen en het deze keer 'nog beter' te maken. De mensheid kent niet een lineaire op- en neergang. De mens is een *hernieuwer en hervinder* van wat zich al als deugdelijk bewees. Periodes dat we cultureel, economisch, sociaal en politiek in zak en as zitten, omdat we de teugels van het creëren hebben laten vieren, laten zich aflossen door nieuwe tijden waarin we opnieuw meer van onszelf en elkaar eisen en we andermaal aan het scheppen, het 'stichten' slaan - bijvoorbeeld het creëren van nieuwe politieke samenlevingsvormen.

Van grote rijken uit een grijze voortijd en de klassieke oudheid over de versnippering in graafschappen en hertogdommen van de middeleeuwen, de negentiende-eeuwse natiestaten van het bonum commune en de koloniale imperia van eertijds, komen we deze eeuw aan in een tijd van staten die een mondiaal belang dienen. Dat mondiale belang is vanuit moreel standpunt geenszins een absoluut hoger goed dan het nationale belang, het is eenvoudigweg de nood van de huidige tijd. Dit 'mondiale belang' vergt geen wereldregering en is, louter vanuit haar globale uitgebreidheid, niet per se een noodtoestand, hoewel het ons ongetwijfeld tal van crises zal opdienen. We openden deze tekst met het appel dat de planeet, met de klimaatverandering, op ons uitoefent. We hebben de aarde en haar ecosystemen ontdekt als zorgbehoevend. Er is een klimaatcrisis - maar, zoals wij het wensen te bekijken, (nog) geen klimaatnoodtoestand. Een groot deel van het antwoord ligt uiteraard in de samenwerking van alle leden van de internationale statengemeenschap om de atmosferische concentratie van broeikasgassen terug te dringen. Niettemin vergt het succes van die samenwerking het naar waarde schatten, het appreciëren, van de *culturele duurzaamheid* van de vele nationale politieke gemeenschappen die onze aarde rijk is.

Met 'culturele duurzaamheid' bedoelen we bijvoorbeeld de ideeën om de klimaatverandering het hoofd te bieden die voortkomen uit de veerkracht en wendbaarheid van de eigen culturele, sociaal-historische en economische identiteit. In plaats van te proberen om één min of meer gemeenschappelijke aanpak te smeden uit de klimaatkakofonie van ruziemakende landen en lobbygroepen, verdient het de voorkeur om de innovatieve kracht van de culturele ecologie aan te spreken en gedragen nationale antwoorden op maat te laten formuleren om zo, per land, de ambitie van klimaatneutraliteit te doen bereiken. Dit sluit internationale samenwerking allerminst uit, maar elk land, elke regio, draagt bij vanuit zijn eigen sterktes. We moeten vermijden nationale cultuur als bijzaak te bekijken of als iets dat 'op' is of, in een geglobaliseerde wereld, 'uitgewerkt'. Cultuur is méér dan kunstvormen, rituelen in het samenleven en taal. *Het is een kijk op de wereld, zijn uitdagingen en bruikbare benaderingen om problemen het hoofd te bieden.* Aangezien de klimaatverandering wereldwijd voelbaar is, is de urgentie hoog en de drempel laag voor een soevereine staat om, aangespoord door de internationale gemeenschap, het onbehagen van de crisis om te buigen in een collectief beleefde exceptionele toestand die tot een nationale aanpak op maat leidt - met globaal klimaatrendement.

'Duurzaamheid' is een begrip in het grensgebied tussen ecologie en economie dat snel gemeengoed is geworden. Het is een criterium om productie en consumptie door zo weinig mogelijk verspilling zo min mogelijk schadelijke effecten te doen ressorteren voor mens en natuur. Er mag geen roofoverval komen op de regeneratieve kracht van de aarde. Duurzaamheid

legt er onder andere de nadruk op dat productie en verbruik van goederen en diensten meestal best op dezelfde plaats gebeuren. Dat beperkt verspilling van materialen, energie en menselijke tijd. Op dezelfde manier wil 'culturele duurzaamheid' Europa 'laten duren'. Onze beschaving heeft zinnige, nuttige, maar ook schadelijke ideeën over heel de wereld uitgedragen, noem het gerust een Europese 'fall out'. Het Chinese communisme is erg Chinees, maar er is een rechtstreekse lijn naar denkers die op-en-top Europees waren (Marx en Lenin). Ontegengesteld hebben de uitgestrektheid en de daaraan verbonden pioniersmentaliteit van de Verenigde Staten de identiteit van het land bepaald. Toch is de VS heel herkenbaar een loot aan de stam van de westerse, Europese beschaving. Dat Afrika niet altijd even gelukkig is opgedeeld in staten is een erfenis - sommigen zullen zeggen: een zure vrucht - van de kolonisatieperiode.

Met andere woorden: de impact van Europa is universeel, alomtegenwoordig. Van die verantwoordelijkheid mogen wij ons niet losmaken. De wereld verandert, Europa verandert mee, maar de dynamieken en stormachtige veranderingen die wij de afgelopen eeuwen en decennia in gang hebben gezet, moeten wij begeleiden. Minstens mogen we niet afwezig blijven in de uitdagingen waarmee elders in de wereld samenlevingen zich zien geconfronteerd. De ideeëngeschiedenis van de Europeanen toont in elk geval aan dat door de tijd min of meer dezelfde ideeën en oplossingen zich telkens opnieuw aandienen. Die cyclische tijdsopvatting kan helpen om ook duurzaam over onze beschaving en haar ideeën na te denken en overeenkomstig te beslissen: laat ons onze verantwoordelijkheid nemen op basis van wie we nu zijn, dus voor een deel gevormd door wie en wat ons voorafging. Het is zinloos om te wachten op een nieuwe, verlossende wereldvisie die ons in een handomdraai zal helpen bevrijden van structurele ongelijkheden op wereldschaal, van oorlogen en van ecologische rampen die op ons zouden afkomen. Laat ons nú handelen, ongecomplexiseerd - *als Europeanen*.

Europa mag zich dus niet opheffen, het moet 'blijven duren'. Dat kan maar lukken indien Europa zich van onderuit laat voeden met ideeën die vaak hertalingen zijn van gedegen opvattingen uit het verleden. De soevereine staatsopvatting is zo'n goed idee, zij het diepgaand hervormd tot een strikt opbouwend gebeuren voor een doel op continentale en, later, planetaire schaal, als alternatief voor een wereldregering. Het doel is samenwerking in verscheidenheid van menselijke gemeenschappen. Die uitgepuurde staatsopvatting die ik zie voor de EU van de eerste helft van de eenentwintigste eeuw is de republiek zoals we die nieuw leven kunnen inblazen. Meteen is zo'n republiek - een Schotse, een Catalaanse, een Vlaamse en ga zo maar de wereld rond - het laboratorium voor beleid dat de samenleving kan versterken, vertrekkend vanuit wijken en buurten van gemeenten en steden. Het is de oude gedachte van *het concert der naties*, waarin sterke gemeenschappen elkaar aanvullen, maar besluiten om als onbelast nieuwkomer op het wereldtoneel de oplossing van planetaire uitdagingen mee tot inzet te maken van hun bestaan. Ik neem de kans nog te baat om uitgebreid in te gaan op die visie op republikeins gedachtengoed (§ 9.).

Een republikeinse identiteit wordt pas begrijpelijk in de ervaring van het verschil (met andere identiteiten) of in een concreet (opbouwend) project, in een uitwaartse oriëntatie van een gemeenschap met andere woorden. De eidos als idee die vraagt om beleving, zeg maar. Op zoek naar geschikte aanknopingspunten en vergelijkingen, zouden we die eidos kunnen vergelijken met de desem in een deeg. Brood of gebak met zuurdesem is luchtiger, verteert gemakkelijker en heeft meer smaak. Een Europese aanwezigheid in de wereld die zich bewust laat voeden door historische identiteiten heeft meer voeling met vraagstukken op wereldvlak en is wendbaarder in haar opstelling. Ze is cultureel duurzaam, ze kan nog *blijven duren*. Onze cultuur is immers niet

‘op’, zoals ik al stelde, ze heeft nog een hele toekomst voor zich. Die duurzaamheid dient niet in de eerste plaats het eigen Europese belang, maar staat ten dienst van de materiële en immateriële behoeften van alle wereldingezetenen, of zij nu jaarlijks vier keer rond de wereld vliegen of zelden een stap buiten hun eigen dorp zetten.

In welk werelddeel ze ook hun standplaats hebben: landen en regio’s hebben vanuit hun cultureel, economisch en sociaal-historisch bepaalde gemeenschappen en vanuit hun natuurlijke landschappen en ecosystemen een heel eigen, specifiek instrumentarium ter beschikking om wereldwijde afspraken over klimaatbeheersing na te komen. Indien ze zich onder druk laten zetten om bepaalde maatregelen door te voeren omdat die nu eenmaal wereldwijd zijn afgesproken, bijvoorbeeld een klimaatneutrale nijverheid tegen 2030 op basis van - stel - een daling van de broeikasgasuitstoot met minstens 75%, dan plegen ze roofoverval op het eigen innovatieve vermogen om zelf een ideale mix van maatregelen voor te stellen en vast te leggen. Alle energie gaat dan naar één globale doelstelling en voor een inbreng op maat van de plaats waar mensen wonen, werken, kinderen opvoeden enzovoorts is geen ruimte meer. Een gemeenschap snijdt zich zo af van zijn eigen wortels en verschaalt, kan geen goede ideeën meer aanbrengen op basis van eigen inzichten en praktijk. Dit is nefast; het verloop van dit proces is analoog aan de bedenkingen die ik daarstraks al uitte over de constitutionalisering van individuele, zogenaamd ‘positieve’ rechten. Wendbaarheid en veerkracht van nationale en lokale gemeenschappen gaat dan teloor. Het is allerminst republikeins volgens wat de eenentwintigste eeuw vraagt. Laat ons misschien de tijd nemen om te onderzoeken hoe aspirant-republieken - mijn voorhoederegio’s en karakterstaten - de republikeinse idee kunnen invullen met hun eigen aard, hun eidos.

§ 9. Eidos en republiek

In oktober 2022 bereikte ons het bericht dat de klimaatopwarming tegen het einde van de eeuw zo goed als zeker niet onder de 1,5°C zal kunnen blijven, omdat zelfs de huidige beloften om de uitstoot van broeikasgassen drastisch terug te brengen tegen 2030 niet zullen volstaan. Bleef de dramatische aansporing om toch te blijven vechten voor elke tiende van een graad minder opwarming, om de schadelijke gevolgen met de moed der wanhoop toch zo veel mogelijk te beperken. Een betere illustratie van het vacuüm dat de woorden- en interpretatiestrijd in de schoot van het klimaatpanel van de Verenigde Naties, het IPCC, heeft nagelaten, is moeilijk denkbaar. Toen er medio de jaren negentig van de twintigste eeuw wereldwijde consensus rees dat de antropogene emissies verantwoordelijk zijn voor een opwarming van het klimaat, brak de discussie pas goed los en werd er jaar na jaar geschermd met cijfers, grafieken en halve maatregelen die op klimaatconferenties werden aangenomen om de emissies te verminderen; onverminderd blijft elk jaar de baslijn klinken dat de klimaatrevolutie van kwaad naar erger gaat en de prognoses almaar minder gunstig worden.

Moet het nog gezegd dat kostbare tijd verloren is gegaan door dit soort klimaatpalaver? Je moet geen klimaatactivist(e), genre Greta Thunberg, zijn om die boodschap uit te dragen. Maar waar een overheersende visie in de wereldcentrals van de klimaatpolitiek het niet mee eens is, is met een revalorisatie van wat geëngageerde staten kunnen uitrichten, vóór het klimaat maar

tegelijktijd voorbij elk taboe: zo zijn er mogelijkheden met een territoriale uitgebreidheid die een economische omschakeling toelaten waar bosbouw centraler komt te staan en duurzame producten in hout betaalbaar kunnen worden gemaakt, ook voor de export: van tafels en stoelen tot spoorbruggen. China wil het ons graag voordoen met zijn, deels economisch geïnspireerde, massale herbebossingsprojecten. Andere landen moeten het dan weer hebben van water en wind om duurzaam energie op te wekken en uit te voeren. Het ene land is het andere niet. De moeilijkheden en kansen liggen overal anders en zijn niet alleen geografisch, maar bovendien historisch bepaald. Ik opperde al dat een republikeinse identiteit maar goed zichtbaar wordt in de beleving van het historisch en actueel onderscheid met andere identiteiten (elk op basis van hun eidos) of in een extern georiënteerd project, dus gericht op internationale machtsverhoudingen. *Macht is geen vies woord*. Mede vanuit die optiek publiceerde Jonathan Holslag in 2018 zijn monumentale politieke wereldgeschiedenis. Politiek wetenschapper Robert Dahl citerend, wijst hij ons op wat macht vermag:

*“Macht, (...), is het vermogen om mensen te laten doen wat ze anders niet zouden hebben gedaan.”*⁵⁰

Macht is de mogelijkheid een verandering te initiëren of tegen te houden. Militaire macht en samenwerking zorgen er bijvoorbeeld voor dat Rusland Oekraïne er thans niet onder krijgt. Macht kan dus coöperatie eerder vooropstellen dan uitsluiten. Eendracht maakt macht, als tenminste de openheid jegens elkaar er bij aanvang al is.

Dat de besluitvaardigheid van soevereine naties om gepaste keuzes te maken, in overeenstemming met hun cultureel, economisch en sociaal-historisch zelfbesef, groter is dan die van internationale koepels en statenbonden, zoals de VN en de EU, behoort tot wat we de ‘politieke economie van het momentum’ zouden kunnen noemen. Twintig jaar geleden, in 2003, kwam het boek ‘The Size of Nations’ van Alberto Alesina en Enrico Spolaore uit.⁵¹ Landen met een kleinere omvang en een geringere bevolking, bezitten minder schaalvoordelen dan grotere landen, maar de oplopende kosten van een toenemende heterogeniteit (bij grotere uitgestrektheid, hogere bevolkingsaantallen) zijn beperkt of zelfs onbestaande. Die lage heterogeniteitskosten wegen sterk door in vergelijking met het schaalgebrek en zorgen zo voor nettowinst in de spreiding van welvaart en welzijn onder de inwoners. Dit helpt om voor de eenentwintigste eeuw de draagwijdte van wat ‘republiek’ hoegenaamd nog kan betekenen vast te leggen. Onder een republiek wens ik daarom te verstaan: een kleine mogendheid die op een wel heel doordachte manier omgaat met zijn interne heterogeniteit en die zo net onder controle houdt; die interne verscheidenheid, die heterogeniteit, wordt opgenomen in een *zending van de natie*. De eidos vormt het lichtbaken, maar dat moet op mensenmaat. In zijn ‘Vues sur l’Europe’ uit 1936 vertelt de Franse schrijver André Suarès (1868-1948) ons in feite dat het hier gaat over niet meer of minder dan ‘het goede leven’ - Aristoteles zou hem wellicht gelijk geven:

*“Ik zing de lof van de kleine naties. Alleen zij zijn gemaakt op maat van de mens. De grote rijken zijn op maat van de soort. De kleine naties hebben de stad, de moraal en het individu geschapen.”*⁵²

Dat ik hier een hedendaagse invulling van het begrip ‘republiek’ wens uit te werken is een welbewuste keuze en reikt verder dan een goedkope provocatie die monarchisten wat wil ‘kietelen’. Wellicht slaat mijn geste beter aan in Catalonië of Schotland dan in Vlaanderen; immers, het overwegend centrumrechts georiënteerde Vlaanderen staat vanouds wat dubbel tegenover het republikeinse gedachtengoed. Kritiek op de Belgische monarchie kan zeker door de

beugel, maar ‘republiek’ lijkt wat te zwemen naar vrijzinnigheid, zelfs naar werkplaatsen van de vrijmetselarij. Het ruikt wat naar gekonkel in achterkamertjes, waar een “*brave new world*” (naar het dystopische boek van Aldous Huxley)⁵³ in de steigers wordt gezet. Het wordt niettemin tijd dat mensen die de emancipatie van Vlaanderen een warm hart toedragen zich bevrijden van de schroom voor de republiek. Er bestaat namelijk een alternatieve benadering van het republikeinse denken die zich perfect laat inpassen in ons betoog over culturele duurzaamheid. Vlaanderen is een kleine, uitgesproken verstedelijkte regio in het centrum van Europa met een sterke interne verwevenheid van voorzieningen, instellingen en sociale netwerken. Op continentale of planetaire schaal bekeken, leven de Vlamingen in *een stadstaat*, zoals Athene en Rome dat bij aanvang van hun culturele en politieke opgang eveneens waren, in de geopolitieke ruimte van de Middellandse Zee.

Anders gezegd: de idee van de republiek verbindt ons met de klassieke oudheid, de periode trouwens dat ‘*res publica*’ (publiek belang) en ‘*bonum commune*’ (gemeenschappelijk goed) het cement en de dessem waren van de samenleving. Met het idee van de republiek keren we dus terug naar de wortels en de bakermat van de Europese beschaving. Niet om een beproefd model nog eens op te warmen en te schetsen als normatief ideaal, maar om het radicaal te durven vernieuwen en toch de grote krachtlijnen ervan te behouden. De manier waarop Catalonië, Schotland en Vlaanderen dat zouden kunnen doen, zou maat- en richtinggevend kunnen zijn voor *een democratische herstelbeweging in de EU* als geheel. We beklemtonen graag dat we ons project liever niet spiegelen aan het expansionisme van het Romeinse Rijk onder de keizers (het principaat). Het autoritarisme was groot, het nepotisme al evenzeer. Hoe groot de hellenistische verdiensten van de man ook zijn: de Macedoniër Alexander de Grote kan evenmin als lichtend voorbeeld dienen. Het gaat ons om de manier waarop aan het begin van hun bloeiperiode Griekse stadstaten en het vroege Rome tot politieke beraadslaging kwamen. Zeker in een stad als Athene kunnen we, in de ruimere context van die tijd, van democratie spreken. Hun toenmalig eidos zit daar verborgen.

Tal van ideeën van de klassieke oudheid zijn nog steeds bijzonder bruikbaar, maar ze zijn ondergesneeuwd onder een uit de hand gelopen *zelfrecyclage van de democratie*. Met recyclage bedoelen we dat de aard van het democratische bedrijf zodanig is dat de dialectiek, het geboekstaafde woord en wederwoord - of nog: het tegensprekelijk conflict - tot zijn kern behoort. Zoals geweten, is recyclage bovendien een noodzakelijk bestanddeel van elke vorm van duurzaamheid. De tijd die democratische besluitvorming kost dient om het kaf van het koren te scheiden en om goede ideeën te laten bovendien, waarmee dan legislatuur na legislatuur kan worden verder gewerkt: beleidspistes die de dialectiek, de tegenspraak, van het onderlegde debat waard zijn. Op het ogenblik dat het conflictbegrip verdwijnt uit de dagelijkse werkzaamheden van democratische instellingen, komt loutere herhaling - zelfrecyclage - echter in de plaats van de oorspronkelijke conflictrecyclage en doet geleidelijk de eendimensionale benadering van technocraten, managers of bankiers haar intrede, maar krijgen ook laksisme en zelfs cynisme ruimte. Wie herhaalt, heeft macht, maar moet daarin wel uitgang dulden, creativiteit toelaten. De regentenmentaliteit is bij uitstek onrepublikeins. De dwangstaat, het dominaat, loert om de hoek.⁵⁴

De democratie is een georganiseerde strijd van ideeën met een permanent karakter. Het ideologisch deblokken van het democratisch meningsverschil geeft opnieuw zuurstof aan het *conflict*. Zo blijft het politiek bestel van Europese staten en aspirant-staten vitaal en kan de unieke bijdrage van Europa aan de wereld ‘blijven duren’. In de vorm van het dialogisch twistgesprek

van Socrates maakt het conflict inherent deel uit van het republikeinse politieke bedrijf. Dat conflictbewustzijn heeft andere zwaartepunten van het republikeinse bestel gefaciliteerd: het volksinitiatief en het referendum, de filosofie als motor van sociale verandering, de welsprekendheid en de esthetica van onze dagelijkse leefomgeving. Al deze elementen komen samen in het dagelijkse leven van Griekse en Romeinse burgers. Dat dagelijkse leven was voor veel mannen goeddeels een publiek leven, dat zich afspeelde op een *forum*, in of rond een sportcomplex of een badhuis. In een representatieve omgeving gericht op ontmoeting werden nieuwe ideeën uitgewisseld en bediscussieerd; allianties en coalities konden er ad hoc het licht zien. Er was een grote voeding van discussie en debat en een grote wendbaarheid van een plebisciet voor deze of gene openbare maatregel. Zelfs het uitroepen van de noodtoestand en het tijdelijk tussen haakjes plaatsen van de republiek was een initiatief van de burgers zelf; veralgemeende militaire training en militievorming garandeerden tijdig de terugkeer naar de republikeinse normaliteit. In de mate dat er sprake was van partijvorming, waren die nog lang niet uitgegroeid tot regelrechte machtsapparaten. De bandbreedte, het spectrum van opstellingen was ruim. Niemand die welsprekend genoeg was moest zich in de marge ophouden.

Belangrijker nog - op het risico af dat het zou lijken alsof we Grieken en Romeinen té gunstig zouden willen voorstellen: niet alleen moest niemand zich in de marge ophouden (van de mannelijke staatsburgers welteverstaan), maar er ging ook niemand verloren. Alle kleine entiteiten - ik denk dan vooral aan de Griekse stadstaten - uit deze periode huldigden een erg duurzaam levensloopperspectief: van de wieg tot het graf maakte iedereen rechtstreeks en volwaardig deel uit van de gemeenschap. Er was weinig verspilling van menselijk talent. Bureaucratie en verkokering van de samenleving waren gering. Dit zijn allemaal karakteristieken van een Vlaamse - of Catalaanse of Schotse - samenleving die zou kunnen ontstaan in aanloop naar een uitstapmoment uit de Belgische federatie. Een goed georganiseerde, vooral meer verbindende dan verdelende basisorganisatie is broodnodig om het staatsvormende traject concreet voor te bereiden. Naar Catalaans voorbeeld lijkt ze zo weggeplukt uit het verhaal van de stadsvlucht van de plebejers uit het Rome van de vijfde en derde eeuw voor Christus, die zo de Romeinse economie ontwrichtten om een vergelijk met de patriciërs af te dwingen.⁵⁵

Eenmaal de republiek een feit, zou die verder kunnen functioneren volgens verschillende oplossingen voor straffe uitdagingen die zich deze eeuw stellen: de te verwachten crises in politiek, samenleving en goed beheer van onze planeet. Enkele kernwoorden van ons republikeins geloof zijn participatie, vertegenwoordiging, subsidiariteit en leefbaarheid. Je hoeft helemaal geen humaniorascholier te zijn geweest om met recht en rede over de plausibiliteit van de vertaalslag van het oude Griekenland en Rome naar nieuwe republieken van morgen te oordelen. Een verjonging van Europa en een bevrijding van jonge naties van hun demonen uit het verleden vergt het rondmaken van een cirkel. Cyclisch denken door aan te knopen bij onze grondslagen is een groot gebaar: het kadert autonomie in een veel ruimer pleidooi voor een meer menselijke samenleving. Het is bij uitstek Europees van inslag en wenst een democratische geestdrift, een *goesting*, op te wekken die bijdraagt aan weerbaarheid, zelfrespect en geluk.

De analogie is duidelijk: soevereine staten die zich daadkrachtig opstellen, komen sneller voor de dag met oplossingen met mondiaal rendement dan mogendheden die internationaal vooral een strategie van verdeel-en-heers volgen, vanuit hun eigen inherente zwakte. Vervang in het omslageffect van Alesina en Spolaore het begrip 'schaalvoordelen' door 'risicospreiding' (middels de internationale netwerken waarvan gevestigde staten deel uitmaken) en stel 'transactiekosten' in de plaats van 'heterogeniteitskosten'. De toekomst is aan de snelle beslissers - waarbij we aan het

criterium snelheid van handelen niet méér gewicht willen toekennen dan nodig. *Het roer omgooien is alleszins één ding. De bocht volhouden is nog iets heel anders.* In elk geval zijn Heideggers 'Kehre' of Voegelins 'periagôgê' een pak sneller zichtbaarder te maken met een catamaran dan met een tanker. Het stuurwiel van een groot schip en de helmstok van een klein bootje doen respectieve vaartuigen heel anders gehoorzamen aan koerswijzigingen.

Culturele duurzaamheid als leidraad nemen, ook in andere wereldomspannende crises, zoals migratie of pandemieën, helpt om eerlijkere en rechtvaardigere internationale politieke evenwichten te bereiken, wat vandaag de dag voornamelijk betekent dat er meer erkenning is voor de verschillen tussen mensen en hun gemeenschappen. Er is immers nooit voorheen zoveel interesse geweest voor lichamelijke, psychologische en culturele diversiteit en voor het interindividueel verschil in menselijk aanvoelen van sociaaleconomische en ethische vraagstukken; bovendien stellen politici, hun beleid en de brede samenleving zich ook toenemend in op die variëteit. In essentie is deze oriëntatie erg republikeins. Het is heel de gedachte waar de *ontmoetingscultuur op het forum* rond draait. Het hoeft anderzijds niet benadrukt dat het toelaten van nieuw-statelijke vertalingen van identiteit en culturele duurzaamheid, met een open blik op de wereld, delicate internationale evenwichtsoefeningen zijn die staten-op-leeftijd liever niet maken. Dat is meteen de reden waarom ze zich zo lang het enigszins kan verzetten tegen het ontstaan van nieuwe landen met een rechtstreekse stem in het wereldkapittel van soevereine staten. Een regio of deelstaat die zich vestigt als zelfstandige staat schotelt grote en kleine mogelijkheden, die het spel al tientallen jaren of zelfs eeuwen spelen, een crisis voor - in de betekenis die we daar eerder aan gaven. Hoe moeten we hiermee omgaan? Hoe dienen we dit te interpreteren? Welke evenwichten in internationale machtsverhoudingen zouden aan het schuiven kunnen gaan? Want er is weinig ruimte om te 'schuiven', want *de wereld is 'vol'*. 'Au grand complet'.

§ 10. Stapelwereld

Laten we wel wezen, mijn geestdriftig pleidooi voor de eidos-republiek ten spijt: het gehele aardoppervlak en een deel van de zeeën en de oceanen zijn inmiddels opgedeeld in staten of aan staten verbonden structuren of hun gebruik is anderszins bij verdragen bepaald. Zo zijn de soevereiniteitsaanspraken van België, Rusland, Japan, de Verenigde Staten en Zuid-Afrika op Antarctica in het Zuidpoolverdrag van 1959 geregeld. Wat kan en mag in een baan om de aarde is eveneens nauwkeurig vastgelegd. Er is - letterlijk - geen ruimte meer voor politieke spelletjes 'in den vreemde'. Er is, met andere woorden, geen plaats meer voor vrijbuiters. Elke zet op het internationale politieke schaakbord kan ongewilde domino-effecten veroorzaken. Geen vierkante centimeter op deze planeet is nog politiek-ambtelijk onontgonnen, ongerept. Het precieze verloop van de administratieve grenzen van gemeenten en steden, roaming voor draadloos telefonie- en dataverkeer, de omvang van visvangstquota, de toekenning van topinternetdomeinen aan afgelegen eilanden (de internetextensie .hm staat voor de onbewoonde (!) eilanden Heard en McDonald), het minimum aantal meter in vogelvlucht tot bebouwing voor een kampvuurtje in het open veld, het aantal parlementaire zitjes voor grootsteden versus plattelandsgebieden: alles is gepolitiseerd. Of liever: geregeld. Dynamiek is er vaak nog nauwelijks te bespeuren.

In het oog springend is het *stapelbeeld* dat onze wereld vandaag biedt: enorm veel structuren, overlegrondes en technologieën die dit allemaal helpen faciliteren en coördineren. Op hun beurt vergt de rol die technologie in ons aller bestaan heeft verworven nieuw overleg om de kwaliteit van verzamelde data te garanderen en om te waken over de privacy van burgers. Een vicieuze cirkel. Wie in landen en internationale organen de lakens uitdeelt, zweert daarom al snel bij het status-quo. Alles hangt namelijk met alles samen, is genetwerkt. Het is het studieobject van de politieke geografie. Het lijkt wel een stapel briefwisseling en dossiers die met de tijd vochtig is geworden en verkleefd is geraakt. De stukken zitten aan elkaar vast in een volgorde die niet langer actueel is, maar opnieuw sorteren lukt niet. Ze plakken aan elkaar vast. Dat helpt om te begrijpen waarom de afgeladen wereld evengoed instabieler is geworden, zoals ik in het begin (§ 1.) schreef. De structuren en remedies - vaak: nog meer structuren - zijn niet meer opgewassen tegen de euvels van deze tijd, ze hebben hoogstens nog een dempend effect.

Het nationale en internationale politieke spel is met andere woorden geblokkeerd, laat zich niet meer spelen als vanouds. Op nog geen drie eeuwen tijd evolueerden de Europese naties van een handelskapitalisme naar de industrialisering en meer recent naar een diensteneconomie met verregaande vrijheid van verkeer van vluchtige en minder vluchtige diensten. De overlap van diensten die overheden en private spelers - ook banken! - aanbieden werkt de inflatie van structuren, dat nooit aflatende stapelgekke stapelwerk, danig in de hand. In de Verenigde Staten spreken ze van 'deep state' - iets helemaal anders dan wat in bijvoorbeeld België 'het diepe Vlaanderen' van weleer wordt genoemd. Of wat 'la Provence' nog betekent in 'la douce France'. Die 'diepe' structuren staan vaak haaks op de soevereiniteit van nationale gemeenschappen en staan vijandig tegenover elke 'couleur locale'.

De hernieuwde belangstelling van de nieuw-statelijke avant-garde van nu en straks voor nationale soevereiniteit is, moet het nog beklemtoond, geenszins gericht tegen internationale samenwerking of solidariteit. Catalanen, Schotten en Vlamingen die hun deelstaten willen optillen naar volwaardige staatkundige zelfstandigheid nemen niet zonder meer stelling tegen de EU-stelling, integendeel. Het is veeleer een visie op een *meer democratisch gerijpte EU* via rechtstreekse participatie van groepen mensen die zich verenigen op vloeibare, uiteenlopende gronden. Het is een diep-republikeins streven. In de wens van een Catalaanse republiek komen de evident legitieme rechtvaardigingen samen van sociale rechtvaardigheid en van de historische Catalaanse natie. Een meer rechtstreekse, meer diverse en meer vloeibare democratie, waaraan groepen deelnemen in wisselende samenstelling, betekent een breuk met de kadaverdiscipline van politieke partijen. Die participatie bestaat niet alleen in veel lidstaten van de EU, maar is evengoed realiteit op het niveau van de Unie zelf.

Die primauteit van partijen in de EU-besluitvorming komt uiteraard niet uit de lucht vallen. Politieke fracties met wortels in de negentiende eeuw (christen- en sociaaldemocraten, liberalen) staan onverminderd op hun prerogatieven en trekken in dossiers het laken naar zich toe alsof dat niet meer dan logisch is. Het komt hen toe het beleid uit te stippelen en niemand anders, zo menen ze, want zij hebben welvaart en sociale voorzieningen gebracht. Een comfortzone waarin ze graag nog decennia hun tenten zouden willen blijven optrekken. Ze zien niet dat het status-quo zich ondertussen uitstrekt over ruimere dimensies dan alleen de sociaaleconomische relaties in de lidstaten van de Unie. Een 'stolling' van de geopolitieke verhoudingen heeft geleid tot een *verdieping van de staat* (de 'deep state' van zo-even). Professor economie Erik Buyst (KULeuven) gaf niet voor niets het boek dat hij samen met Kristof Smeyers over de historische toedracht van de Belgische economie schreef de titel 'Het gestolde land'.⁵⁶ Het stapeleffect van diepgevroren

structuren dat we internationaal observeren, vindt ook plaats op het niveau van de nationale overheden. Die gaan zich almaar meer bezig houden met het reguleren van de burgersamenleving, wat we ‘vermaatschappelijking’ kunnen noemen.

Vooraf regelgeving in het onderwijs, het cultuurlandschap en de sociale sector nemen een hoge vlucht. Dat zijn net de sectoren die van oudsher al aandacht kregen omwille van hun emancipatorische kracht. In plaats van gemeenschapsvormend (vroeger heette dat: ‘volksverheffend’) zijn ze nu vooral inclusiebevorderend. Iedereen in de samenleving moet aan boord blijven. Op zich is dat natuurlijk een nobele gedachte. Niettemin is het probleem dat een gemeenschap de naam waardig een voldoende externe focus nodig heeft. Inclusie mag niet leiden tot navelstaren. Het specie dat de losse stenen van de gemeenschap bij elkaar houdt, de sociale cohesie van het - in de woorden van Bart De Wever, burgemeester van de Vlaamse havenstad Antwerpen voor de partij N-VA - “*kostbare weefsel*”, bestaat uit zand en cement. Het zand, dat zijn de structuren die zorg dragen en kansen scheppen voor alle leden van de groep. De zandkorrels doen alle unieke stenen op elkaar aansluiten, ze vinden de kleinste gaten en kieren en passen zo alle stenen netjes op elkaar aan.

In dit verhaal is het cement het verbindende element in zijn diepste wezen: het is de wil om te bestaan als groep en om een bepaalde originele gedaante aan te nemen die in de wereld opvalt en zo *het bestaan zelf van de groep* wettigt. Het zorgt voor de vorm; het is de externe gerichtheid, die we kunnen samenvatten als de eenentwintigste-eeuwse opvatting van de identiteit van een gemeenschap. Eerder legden we al uit dat we die actuele opvatting van identiteit in feite zouden kunnen omschrijven als de ‘eidos’ van een natie, het leidmotief of de vormkracht. Ik vergeleek die uitwaartse gerichte identiteit met de desem in het brood. We zagen (§ 7.) bovendien de mogelijke frictie tussen zo’n eidos en een grondwet die maar al te vaak een catalogus wil zijn van basisrechten, in plaats van vrijheden waarover de eidos waakt, inclusief de vrijheid van een inwoner om niets met de ‘zending’ van zijn land te maken willen hebben. Want is ook dat niet toegelaten, dus de meest fundamentele vrijheid, namelijk die om afstand te nemen?

Het is echter vooral de culturele duurzaamheid, *het vermogen van een natie om zichzelf te vernieuwen zonder zichzelf te verliezen*, die onder druk staat van de regeldrift en de vermaatschappelijking. Eerder legden we al uit dat een totale mobilisatie van alles en iedereen om aansluiting te vinden bij een (geconstrueerde) wereldwijde consensus over uitdagingen zoals de klimaatcrisis kan leiden tot een roofovername op de eigen vindrijkheid en dat veerkracht en wendbaarheid, het nationale probleemoplossend vermogen, daarbij in kunnen schieten. Het is dan ook bijzonder jammer indien politici mensen verzamelen om, zogezegd, versterkte structuren op de schop te nemen en daarbij enkel het status-quo blijken te dienen. Zo verbruiken zij het enthousiasme van politiek vitale burgergroepen. Ook dit is roofovername voor snel politiek gewin. Het uiteindelijk gevolg is een kaalslag die dissidente opinies van hun hoekige en haakse kanten ontdoet, ze in feite censureert, zogenaamd voor ‘het hogere belang’.

Het is een truc waarvan bijvoorbeeld ook Antwerps N-VA-burgemeester De Wever niet vies bleek te zijn. In 2014 scoorde hij een monsteroverwinning voor zijn partij door als een magneet Vlaamse kiezers aan te trekken die verandering ten gronde wensten in het Belgische staatsbestuur; hij absorbeerde zo goed als de volledige Vlaamse autonomiebeweging in zijn partij. Bijna tien jaar later is de Belgische communautaire breuklijn zó overheersend, dat ze vreemd genoeg in feite onzichtbaar is geworden. *Ze is overal en nergens*. Door de bomen is het bos niet langer zichtbaar. De tragische tweespalt is uitgegroeid tot een sfeer, een bol die de pijnpunten

van het debat verhult in plaats van expliciteert en die België samenhoudt in plaats van uit elkaar drijft. Voor wie via staatkundige soevereiniteit voor Vlaanderen, maar ook voor Wallonië, beter nabuurschap nastreeft voor de inwoners van het huidige België, lijkt er minder elan te bespeuren dan ooit tevoren. De autonomiebeweging heeft zich verregaand moeten terugplooiën op haar basisorganisaties en het thema is helaas zo goed als volledig geëvacueerd uit het politieke debat. De totale mobilisatie van weleer is gekanteld en vervangen door een grote verdwijntruc die de open wonde van de Belgische democratie - of wat daarvan nog over is - moet maskeren.

Met deze bijdrage aan het debat over een hertekende toekomst voor statelijke soevereiniteit, willen we graag de contouren uittekenen van een strategie naar een rechtstreekse stem van aspirant-staten in verschillende vormen van internationale samenwerking, weze het losse coöperatie van landen onderling, intergouvernementeel (zoals de VN) of hechte allianties (zoals de EU). Bedoeling, ik herhaal het graag, is om de contouren van het begrip ‘momentum’ in kaart te brengen, waarbij een discontinuïteit of cesuur - de stap van politieke gemeenschap of natie naar staat - niet langer de schijn wekt van een ondoordachte sprong in het ongewisse. Op die manier hoop ik te laten zien dat de drempel lang niet zo hoog hoeft te zijn voor beduidende stappen in de richting van daadwerkelijke soevereiniteit voor regio's en deelstaten zoals Vlaanderen, Schotland, Catalonië en andere. Zo zouden staatsvormende projecten op de sporen kunnen komen, die in spanwijdte en dynamiek geleidelijk het reformistische traject dat deze aspirant-staten nog overwegend volgen - in België bijvoorbeeld bekend als ‘staats hervormingen’ - kunnen overvleugelen en uiteindelijk vervangen. De verkleefde brieven en documenten zouden van elkaar kunnen loskomen en de dossierstukken zouden eindelijk opnieuw een volgorde kunnen krijgen waaruit iets te leren valt over de wereld van vandaag. Europa - helaas niet de EU! - vraagt daar immers om. De lotsgemeenschap van historische naties op ons continent heeft behoefte aan voortrekkers die de coöperatie van staten helpt schoeien op een strikt intergouvernementele leest in plaats van het huidige nog immer verder federerende EU-project. Dus, confederaal, ‘ja’, maar ‘neen’ indien dat een stap is naar een federatie.

§ 11. Momentumbesef

Vlaanderen, Schotland en Catalonië kwamen elk op hun manier al in aanraking met het belang van het momentumbegrip. Inzicht in de dynamiek van het momentum is nodig om de uitzonderingstoestand te regisseren, die noodzakelijk is voor een goede exit uit het land waarvan ze tot op heden deel uitmaken. Vooral voor Catalonië, dat een harde Spaanse repressie van het onafhankelijkheidsstreven onderging, was de eerste kennismaking confronterend en pijnlijk. Tot op heden lukte het de drie naties niet om die klip te nemen, maar daarin zou in de toekomst verandering kunnen komen. In een verwarde wereld waar machtsblokken de rangen sluiten, is nauwelijks plaats voor sociaaleconomisch beleid op maat van historische gemeenschappen, laat staan voor culturele of taalkundige grieven, ofschoon vanuit deze bronnen bruikbare concepten kunnen worden aangereikt om de mondiale uitdagingen van deze eeuw aan te gaan. De ‘raison d'état’ primeert. Dit realisme moet de weifelaars over de streep trekken om eindelijk serieus aandacht te besteden aan bruikbare scenario's om voorhoederegio's de stap te doen zetten *van 'lijdend' voorwerp naar 'handelend' onderwerp*. Alleen democratische staten die opgetrokken zijn rond

het idee van sociale, ecologische en culturele duurzaamheid kunnen een gemeenschap op mensenmaat blijven vormen.

Veranderingen verankeren gebeurt best door het ijzer te smeden als het heet is. En door van de nood een deugd te maken. Twee deelbegrippen vormen hier de sleutel: (i.) *een gevoeligheid voor context* en (ii.) *het voldongen feit*. Samen vormen ze het Yin en het Yang van het momentum. Contextgevoeligheid en facticiteit⁵⁷ vullen elkaar volmaakt aan als aanbod en appel. Middels mijn grotallegorie (§ 7.) wees ik al op de dynamiek van het aanbod (kans, opportuniteit: “*nu wordt dit en dat mogelijk...*”) opgeroepen door de uitzonderingstoestand en het appel van het mogelijke handelen in een tijdsvenster dat zich ook weer sluit (de dovende lucifer: “*doe eerst wel dit of de kans is verkeken...*”). Een weloverwogen integratie van (i.) een ‘zachte’ contextgevoeligheid, namelijk van een omgeving van kansen en risico’s met een specifieke ‘textuur’ en (ii.) het ‘harde’ voldongen feit van het besluit om het elan een richting te geven, kunnen een wereld van verschil maken in de internationale receptie van de ambitie om staatkundige zelfstandigheid te verwerven. Die overdachte integratie, noemen we het een ‘momentumbesef’, zou de aparte ‘raison d’état’ kunnen zijn van ambitieuze politici die willen bouwen aan een republiek. Het is een ‘Realpolitik’ van staatslui die de ultieme stap willen doen zetten naar wat we eerder een ‘karakterstaat’ noemden, een republiek waarvan het leidmotief een specifiek eidos is dat de nieuwe staat een heel uitgesproken presentie verleent, een ‘hierheid’.

Daarbij willen we heel bewust de bandbreedte niet verengen tot Europese regio’s die nog altijd niet goed genoeg in hun nationale vel zitten. De context is veel ruimer dan bijvoorbeeld België: hij is de hele wereld van nu, met al zijn on(der)benutte mogelijkheden en met - helaas - al zijn barre ellende en schier ontelbare moeilijkheden: een oorlog in Oost-Europa, maar ook op vele plaatsen elders in de wereld, hongersnood, onderontwikkeling, klimaatcrisis, ongebreideld individualisme, zingevingverlies bij talloze mensen en ga zo maar door met de vele vormen van actueel onheil op te sommen. De woelingen waarin de internationale gemeenschap is terechtgekomen zijn iedereen wel bekend. We kunnen ons deemoedig opstellen, maar toch verdient de voorzichtige vraag een eerlijk antwoord, hoe omzichtig ook, of al die woelingen eigenlijk niet een *terugkeer naar de normaliteit* inhouden. Na het wegvallen van de oude tegenpolen is onze planeet opnieuw op zoek naar een evenwicht. In 2019 vierden we dertig jaar val van de Berlijnse muur. Als een van de overheersende manieren om naar de gang van de wereld te kijken moest het communisme de duimen leggen voor de ideologie van de vrije markt. Dat kapitalisme heeft niettemin kansen braak laten liggen en in vele delen van de wereld is daarvoor ressentiment en fundamentalisme in de plaats gekomen.

Intussen heeft de mensheid een loodzware ecologische hypotheek gelegd op haar eigen toekomst. Daarmee opende ik dit opstel al. Bovendien zijn er, naast vele andere wereldproblemen, de sociale en economische verschillen tussen ontwikkelde en ontwikkelingslanden. De uitdagingen in die zogenaamde Noord-Zuid-dialog lijken haast onoverbrugbaar. Over al deze prangende vraagstukken, die ook voor hen van belang zijn, kunnen Vlamingen, Schotten en Catalanen - om voor het gemak bij deze drie Europese naties te blijven - zich een mening vormen en die genuanceerd maar duidelijk laten horen aan de wereldgemeenschap via hun eigen politieke instellingen. Voor alle duidelijkheid: ze doen dat nú al. Via hun regeringen, parlementen en andere instellingen hebben ze een hoorbare - en gehoorde - stem in Europa en de wereld, maar geen beslissende stem. De grootste uitdaging vormen niet zozeer de botsende krachten in de wereldpolitiek, maar de onvoorspelbaarheid over wanneer en hoe die vectoren een voelbare impact zullen hebben op hun samenlevingen.

Die onvoorspelbaarheid doet zich nu al gevoelen. Een rechtstreekse lijn tussen wat Vlamingen, Schotten en Catalanen doen rond de opwarming van de aarde, geopolitieke instabiliteit, rond grootstedelijk beleid en rond een interreligieuze dialoog - om maar die vier te noemen - en wat ze daarover niet alleen kunnen vertellen, maar eveneens mee kunnen beslissen in de EU en op wereldvlak, neemt die verlammeende onvoorspelbaarheid weg. Ze worden immers zelf acteur: handelend onderwerp noemden we het al. Willens nillens is de context waarin aspirant-staten aan de laatste loodjes van hun ontvoogding zullen werken een strikt internationaal kader. Zoals we nog zullen zien, is niets zo belangrijk in dat kader als het behalen van de internationale erkenning als onafhankelijke staat. Erkenningen van nieuwe staten gebeuren vandaag de dag de facto *collectief*, dat betekent: in de coulissen van de diplomatie strijken wegbereiders de plooiën glad en zorgen ze voor garanties voor staten en groepen die zich in hun rechten voelen aangetast door de nieuwkomer. Op het ogenblik dat een consensus is bereikt, gaan de poorten open en onthaalt de internationale gemeenschap collectief de nieuwe staat. Voor een goed begrip: dat gezamenlijke onthaal veronderstelt dat alle andere middelen om tot een vergelijk te komen en het status-quo onveranderd te bewaren zijn uitgeput.

Laat ons wat chargeren: het zou, slechts bij wijze van voorbeeld, de haren van EU en VN minder ten berge doen rijzen indien bijvoorbeeld de Vlamingen, na een stille coup tegen Walen en Franstalige Brusselaars, een alleenheerschappij zouden vestigen in België, dan wanneer ze zich voorgoed uit België zullen losmaken en zodoende de grenzen tussen de EU-lidstaten hertekenen. Zo'n tersluikse staatsgreep, dat zou namelijk toch niet meer zijn dan een 'interne kwestie', waarmee de EU zich niet hoeft te bemoeien, of niet? Want, vergeten we het niet, zo stelde de EU-Commissie zich wel degelijk op tegen het disproportionele Spaanse politie- en gerechtelijke optreden tijdens en in de nasleep van het Catalaanse referendum van 1 oktober 2017. Zonder verpinken klasseerde de Unie de buitensporige repressie van een basisdemocratisch initiatief als niets meer dan een binnenlandse aangelegenheid van een lidstaat. Nu, ongetwijfeld kan respect voor de soevereiniteit van een staat, zeker waar het westerse rechtsstaten betreft, wel degelijk betekenen dat 'proportioneel geweld' iets is dat de inschatting van een nationale overheid toekomt.

Daarom: de Spaanse staat vindt dat hij gepast mag reageren indien een regio de grondwet geweld aandoet. Maar in feite is dat nauwelijks het punt, zelfs niet indien we de nauwelijks verholten erfenis van het Spaanse franquisme - het autoritaire bestel van Francisco Franco na de Spaanse burgeroorlog - in aanmerking nemen. Kern van de zaak is de schrijnende schijnheiligheid van de EU: de angst voor een interne uitbreiding was - en is! - deels een onbestemde vrees voor een hernieuwd belang van nationale grenzen en territoria, maar is in de eerste plaats de zelden geformuleerde, maar manifest aanwezige paniek voor *een meer identitair geïnspireerde politiek vanwege nieuwe EU-leden*. Zoveel is nochtans zeker. De Unie lijkt te vrezen dat vroeg of laat een beleving van historische identiteit meer en beter in het verlengde zou kunnen komen te liggen van een democratisch project dan een sacrosancte vrijheid van verkeer van werknemers, goederen en diensten, zoals de EU die actueel huldigt en waarvan naar eigen zeggen haar muntpolitiek zou afhangen. Voor haar project van vereniging en uitbreiding zou de Unie dan niet langer het monopolie hebben op het democratische argument, dat voor al haar hervormingen als hefboom én stoplap functioneert.

Nochtans zou herwaardering van historische identiteit, een *nationaal canon*, op geen enkele manier betekenen dat Barcelona bijvoorbeeld de vrijheid van verkeer zou terugdraaien. Een Catalaanse republiek koestert helemaal niet de intentie om een streep te halen door de afschaffing van de

economische binnengrenzen. Het is wel een plausibele gedachte dat een soeverein Catalonië sociaal en cultureel zou willen bijsturen en daarvoor bij andere lidstaten politieke bondgenoten zou zoeken. Dat historische identiteit een rol zou kunnen spelen op topperleg bedreigt de parallelle entiteit die de EU-instellingen in Brussel, Straatsburg en Luxemburg zijn gaan vormen. Ze bestaan maar bij gratie van de afspraak om de identiteit van Europa niet actief pluralistisch in te vullen, maar te beperken tot de rechten die staan opgesomd in het Handvest van de Unie bij het Verdrag van Lissabon (2007). Zo vervult dit verdrag de functie van een feitelijke grondwet van de Unie, nadat eerdere pogingen om tot een EU-grondwet en een volwaardig Unieburgerschap te komen waren mislukt. Schotse, Catalaanse en Vlaamse republieken zouden tot gevolg kunnen hebben dat de leuze *“eenheid in verscheidenheid”* zich omkeert en voortaan *“verscheidenheid in eenheid”* luidt. Daarmee zou de nadruk veel meer komen te liggen op de sociaaleconomische en culturele verschillen, niettegenstaande een gedeelde sokkel van democratische waarden en opvattingen, die evenwel historisch zijn gegroeid en daarom van lidstaat tot lidstaat andere klemtonen leggen.

Welnu, dát die klemtonen worden gelegd, dát op zich kan de nieuwe Europese eenheid vormen: elk land kiest, na een grondige introspectie, z'n eidos en zet zo de trend voor een toekomst van staten 'met een missie'.⁵⁸ De huidige EU lijkt echter weinig op te hebben met 'activistische' staten die kritische vragen stellen bij het contentieux en zijn totstandkoming. Aspirant-staten die een aparte, toegewijde visie hebben op internationale verhoudingen, lijken stoorzenders - zelfs al beantwoorden ze helemaal aan wat de Conventie van Montevideo, die de criteria van statelijkheid pleegt vast te leggen, van hen verlangt: contact leggen en onderhouden met gevestigde landen en hun zaakjes op orde hebben zodat de nieuwkomer stabiel is en getuigt van gezag over het eigen huishouden. De zelfgekozen eidos van bijvoorbeeld de republiek Vlaanderen functioneert tegelijk als verbindend element en als lichtbaken voor de rest van de wereld. Dat duidelijke profiel, dat beginselvastheid en rechtlijnigheid uitstraalt, kan in de wereld voor misverstanden zorgen, als zou er met de nieuwe entiteit alleen maar op zijn eigen voorwaarden te praten zijn. Dat klopt uiteraard niet, maar er zal een dosis diplomatiek werk nodig zijn om dat gemakkelijke maar plausibele vooroordeel te ontzenuwen. Momentumbesef is een visie op soevereiniteit waarbij zij een *zelfbewuste* en *zelfzekere* invulling krijgt. Zelfbewust: contextgevoelig. Zelfzeker: geestdrift voor kairos, dus geloof in de loutering door het voldongen feit.

§ 12. Momentum is dialogisch en ostentatief

Ik kaartte al het exhibitionisme van de onmacht aan. Dat is namelijk de houding die we aantreffen bij de zogenaamde 'attentisten' (§ 7.). Naar aanleiding van een verkiezingsoverwinning of een gunstig verlopen volksraadpleging willen ze dadelijk hun diepste wensen voor werkelijkheid kunnen houden. Ze wachten het moment af waarop het eschaton - de ultieme vervulling - zich rechtstreeks tot hen lijkt te wenden en openbaart: *“Nu is het aan jullie.”* Het attentisme is niet bij machte om een exceptie te benutten en een momentum te exploiteren. Exceptie en momentum moeten, in hun beleving, volkomen samenvallen en in elkaar opgaan. Zo blijft de wens de vader van de gedachte en blijft het een gefrustreerd kamperen op het eigen groot gelijk. Een risico bestaat in het omslaan van een deel van de attentistische beweging in het

zogenaamde ‘accelerationisme’. Dit zijn mensen die destructief optreden in de hoop, na een derwijze versnelde teloorgang van de huidige samenleving, een vacuüm te creëren waarin ze dan hun wil kunnen opleggen. Aan de andere zijde van het spectrum zijn de ‘pleinvrezers’ gelegd. Ze komen niet tot de exceptie en laten elk momentum passeren. Bij hen primeert de koudwatervrees. Het ‘wachten’ is voor hen de kat uit de boom kijken. Ze vermijden tot elke prijs om zichtbaar te zijn voor de wereld in het gangmaken van politieke en maatschappelijke verandering. Door zich zo voor te doen, zijn deze muurbloempjes net buitengewoon zichtbaar. Ze spreiden hun onmacht tentoon. Daarom spreek ik hier ook over een ‘exhibitionisme’.

Tussen ‘attentisten’ en ‘pleinvrezers’ zitten de ‘actieve voorbereiders’.⁵⁹ Of eigenlijk situeren ze zich ergens compleet anders, in - of: ‘op’ - een andere dimensie. Niet op een andere planeet of in een baan om de aarde, integendeel: hun attitude is praktisch en pragmatisch, maar evengoed beginselvast en rechtlijnig. Ze hebben gevoel voor context, maar eveneens voor het voldongen feit. Er is momentumbesef. Actief voorbereiden is dus wachten en voor-zorgen nemen, een uitzonderingstoestand (exceptie) ‘zien’ en ‘in de bres’ springen, op het juiste moment navenant handelen door goed te luisteren naar het appel van het momentum dat zich ‘geeft’ (kairos: “*dít is het moment!*”), daarin ook zijn eisen stelt, maar eveneens een aanbod, kans of opportuniteit aanreikt, die dan dient uitgebuit om radicale én stabiele wijzigingen uit te lokken. Het is empathie met het ogenblik. Gegangmaakte wendingen ontrollen zich, volgens deze kijk, steeds in overeenstemming met het belang van goede internationale verstandhouding en mensenrechten. Het bereik waarbinnen veranderingen zich lijken te zullen gaan doorzetten, zolang de gangmakers maar op tempo blijven, bakent de *perimeter van het momentum* af, dus de ‘terra incognita’ tussen appel- en aanbodzijde. Slechts door het ritme te volgen dat het momentum ons dicteert, blijven we in het licht en struikelen we niet over onze voeten. Hoelang onze lucifer is blijven branden in de grot is daarbij van ondergeschikt belang. Het licht snelt ons namelijk vooruit; ik schreef al (§. 5): “(voorhoede- of karakter-, nvdr) *naties (...) werpen (...) de context voor hun vormend vermogen blijvend vooruit.*” Blijvend - en almaar verder. Het is niet snelheid om de snelheid. Het is gestaagheid in het deblokken van verandering.

Het getuigt van gezond realisme om een traject naar staatkundige autonomie van meet af aan in te bedden in een *internationale context*. Daarmee zie ik die wereldverhoudingen dus helemaal niet als een soort van hinderpaal, ofschoon ik heel goed besef dat er veel verzet rijst van gevestigde staten tegen het aantreden van nieuwkomers op de wereldbühne. Dat verzet is nochtans hoogstens de textuur van de context - het aanbod dat het momentum tentoonspreidt, als een niet noodzakelijk rimpelloos landschap met bergen en dalen, dus telkens als evenzovele kansen. Het avontuur voor Vlaanderen, Schotland en Catalonië begint wanneer ze zullen kunnen bogen op een eigen grondwet en apart zullen zijn ingekleurd op de kaart van Europa. Volgens de door mij geschetste visie, zullen bijvoorbeeld de Vlamingen niet eenzaam en alleen hun ontvoogding wensen te voltooien, maar verlangen ze dat eveneens voor andere historische naties die een bank naar voor wensen op te schuiven. Hun engagement is ten volle Europees en mondiaal gericht. Deze open gerichtheid op de buitenwereld zou het voor iedereen duidelijk moeten maken dat de kersverse republieken in de wereld hun verantwoordelijkheid willen opnemen en zich niet zullen beperken tot het aansluiten bij internationale verdragen, maar dat ze wereldwijde samenwerking net willen promoten.

Dat ze bij die uitwaartse gerichtheid hun pasverworven soevereiniteit niet te grabbel willen gooien, spreekt voor zich. Het zou haaks staan op een open attitude, omdat ze zich dan opnieuw zouden laten inkapselen in structuren, asymmetrische overlegrondes (waarin Vlamingen, Schotten

en Catalanen vooral moeten vernemen welk beleid ze moeten uitvoeren, als een ‘medebewind’ van wat bijvoorbeeld de EU ordonneert) en juridische arbitrage over welk niveau waarvoor precies bevoegd is. Een intensieve samenwerking op subsidiaire leest zou wel eens de meest aangewezen weg kunnen zijn, waarbij Vlaamse, Schotse en Catalaanse steden en gemeenten ook rechtstreeks kunnen samenwerken met hun evenknieën in Baskenland of Ierland. Het niveau van de nationale staat blijft niettemin de spreekbuis voor wat ze als naties willen overleggen en beslissen in samenspraak met andere volkeren. Dirigent en orkestmeester in eigen land, minstens eerste viool in het concert der naties: niets minder zou hun ambitie mogen zijn. Andermaal: aan hun *externe focus* als gemeenschap ontlenuen ze hun identiteit op het wereldforum. Het profiel dat ze aannemen in hun nationale manier van ‘zijn’ en hun internationale werkwijze rond vraagstukken als migratie, klimaat, handel en democratie *resoneert* noodzakelijkerwijs met de eidos waarmee de naties zich vereenzelvigen.

Ik werk de gedachte toch nog even verder uit, omdat ik de gestaagheid van de actieve voorbereiders niet wil laten verwarren met de onbestemde geleidelijkheid van de pleinvrezers: graag breek ik namelijk een lans voor de bereidheid van nieuw-statelijke entiteiten om behoedzaam te werk te gaan. Het zijn geen loutere *Prinzipsreiter* die voortdurend hoog te paard zitten. Daarom: in het hartland van de staten die ooit de EEG - later de EU - hebben opgericht zou de missie van karakterstaten om de Unie op een politiek andere leest te schoeien mee de kern kunnen uitmaken van hun nationale identiteit in de eenentwintigste eeuw. Identiteit gaat namelijk niet alleen over erfgoed, tradities en gewoonten, maar evenzeer over aspiraties als politieke gemeenschap. Om met zo’n geëngageerde identiteit niet het etiket opgekleefd te krijgen van hemelbestormende wereldverbeteraars, is het zaak om duidelijk te maken hoe de stap naar staatkundige autonomie geen inbreuk betekent op de rechten die alle inwoners van Vlaanderen, Schotland en Catalonië kunnen doen gelden. Ze zijn immers evengoed onderworpen aan internationale regelgeving, van EU- of VN-makelij, en kunnen zich daaraan niet zomaar onttrekken. De rechten van alle ingezetenen zijn beschermd en die bescherming komt niet te vervallen wanneer Vlaanderen uit België stapt, Schotland uit het Verenigd Koninkrijk of Catalonië uit Spanje. Integendeel: *het zijn voor zulke onvoorspelbare omstandigheden dat die rechten net zijn ingesteld.*

Basisrechten van mannen, vrouwen en kinderen gelden altijd en in alle omstandigheden, in tijden van een spiegelglad wateroppervlak en op momenten dat omwentelingen en radicale koerswijzigingen een forse steen in de poel keilen. Dat de aspirant-staten te allen tijde die rechten willen waarborgen, is een *belangrijk signaal* dat ze in alle stadia van een staatsvormend project zonder omhaal zouden dienen te afficheren. Om te beginnen omdat ze, allicht, die mening zelf oprecht zijn toegedaan: niemand die bijvoorbeeld een realistisch traject wil uittekenen naar Vlaamse onafhankelijkheid gelooft ernstig dat Vlaanderen zijn hoofdstad Brussel volledig zou kunnen vernederlandsen. Alsof de klok zonder veel boe of ba tweehonderd jaar zou kunnen worden teruggedraaid. De inwoners van Brussel die Frans willen blijven spreken, moeten dat recht onverkort krijgen. Ten tweede omdat het een essentieel strategisch zwaartepunt is de internationale rechtsordening te aanvaarden, in zoverre ze niet in tegenspraak is met het pad naar de gewenste vorm van zelfbestuur. Zoals toegelicht is de actuele context die van een wereld waar veel op losse schroeven is komen te staan, na het einde van de Koude Oorlog en na verschillende financiële en sociale crises en waar de ‘stapelstructuren’ - we rekenen er de EU en de VN onder, maar net zo goed de OESO, de NAVO, het Internationaal Muntfonds (IMF) en de G20 - het handhaven van het geopolitieke status-quo met alle mogelijke middelen pogen te verzekeren. Een

ondubbelzinnige boodschap wat de doelen zijn en het pad waarlangs de nieuw-statelijke voorhoede die denkt te bereiken, noem ik graag de *dialogische eigenschap* van het momentum. Die dialogische gerichtheid is de praktische vertaling van momentumbesef, dat, als een van zijn kenmerken, gevoelig is voor de textuur, de context, van de aanbodzijde van het momentum. Het betekent rekening houden met sentiment en met mogelijk voorbehoud of regelrechte tegenkating. Het pad naar statelijke onafhankelijkheid verloopt niet noodzakelijk over rozen. Eenmaal onafhankelijk, is dat evenmin het geval voor het consequent assumeren van de eigen soevereiniteit en voor het komen tot een eigen inschatting en oordeel over interstatelijke verhoudingen. Er moeten garanties worden geboden.

Het duidelijk uitspreken dat een opvolgerstaat van een uitgewoond land de internationale rechtsorde wel degelijk zal aanvaarden, vormt een essentieel onderdeel van een snelle erkenning van de nieuwe staat door de wereldgemeenschap van gevestigde staten en door de structuren en koepels waarin die zich hebben verenigd. Het geeft die staten en organisaties de kans om de precedentwaarde te minimaliseren van de nieuwe staat voor de internationale verhoudingen. Voor de bestending van het status-quo is die klemtoon op het unieke en onvergelykbare karakter van de staatswording van een aspirant-staat niet alleen van symbolisch belang, maar speelt het bovendien een communicatieve rol die helpt om olie op de golven in plaats van op het vuur te gieten. De verhoudingen tussen Oostenrijk en Italië zullen minder snel verzuren indien Duitsland, Frankrijk, Spanje en het Verenigd Koninkrijk na onderling overleg met nadruk stellen dat bijvoorbeeld de nieuwe Schotse republiek een noodlottigheid is die onder geen beding iets te maken heeft met gelijkaardige ambities van - bijvoorbeeld - Zuid-Tirolers en Veneten.

Het is in belangrijke mate een kwestie van historisch gegroeide affiniteit. Traditioneel voelt Oostenrijk zich bijzonder betrokken bij het wel en wee van de bevolkingsgroepen in de regio's Veneto, Friuli-Julisch Venetië en Zuid-Tirol-Trentino, die zich door Italië historisch, cultureel en taalkundig miskend voelen. De Schotse politici die de dienst uitmaken in de overgang van hun regio naar een lidstaat van de Unie zouden er in alle geval hun (Schots) voordeel bij doen om zich niet dadelijk als ridders van het volkenrecht te gedragen en de Italianen uit te dagen. Ze laten zich met andere woorden beter niet onvoorzichtig uit over 'interne kwesties' elders in Europa en de wereld, hoeveel sympathie zij ook mogen koesteren voor het streven van historische broeder- en zustersnaties. Beter één vogel in de hand dan tien in de lucht, zo luidt ook hier een gevleugeld spreekwoord. En inderdaad: het volkenrecht staat wat op gespannen voet met een deel van de rest van het corpus internationaal recht. Zelfbeschikking is en blijft een delicaat begrip. Het is in elk opzicht wijzer om in te zetten op een geleidelijke omvorming van het Europees project dan om frontaal de aanval in te zetten op lidstaten die naar eigen inzicht en vermogen hun nationale belang hebben proberen te vrijwaren in "*een steeds hechtere Unie*".⁶⁰

Incrementeel, voetje voor voetje te werk gaan, is in het bijzonder van toepassing op de context van de EU. Eenmaal nieuwe republieken mee aan tafel zitten bij EU-overleg, kunnen zij in tal van domeinen toenadering zoeken tot andere actoren en stap voor stap werken aan een groter soortelijk gewicht van soevereiniteit en subsidiariteit in de besluitvorming van de Unie. Natuurlijk denken we aan de bevriende regio's met een eigen regering en parlement en niet-gouvernementele organisaties (ngo's). In de eerste plaats zal een werkbare verstandhouding moeten groeien met landen zoals, naast vele andere, Frankrijk, Spanje, Zweden en Slovenië (met een belangrijke Italiaanssprekende minderheid in Istrië, trouwens). Van de laatste twee valt weinig voorbehoud te verwachten; gelet op hun centralistische staatsopvattingen en de eigen interne moeilijkheden met (semi-)autonome landsdelen valt van de eerstgenoemde, Latijnse landen meer

weerwerk te verwachten. Parijs en Madrid zullen minstens voor de galerij (en de eigen interne keuken) volhouden dat de komst en het lidmaatschap van nieuwe staten een slecht idee is voor precare evenwichten in de schoot van de EU. Dat deden de twee hoofdsteden ook al toen Catalonië zich opmaakte om de onafhankelijkheid uit te roepen. Het is niet omdat Madrid niet rechtstreeks betrokken is bij de Vlaamse en Schotse casus en al genoeg om handen heeft gehad met de inheemse independentisten van Barcelona en haar wijde ommeland dat de Cortes, het Spaanse parlement, minder van zijn toren zal blazen. Strategisch is het beter voor de open, op transformatie van de EU-verhoudingen gerichte politieke identiteit van karakterstaten, om het 'raison d'état' van derde landen niet blind te betwisten in de transitie naar staatkundige onafhankelijkheid.

Er zullen vele honderdduizenden inwoners van aspirant-staten of voorhoederegio's zijn die de ultieme stap naar een eigen (karakter)staat *niet* zullen hebben gesteund en de voorkeur hadden gegeven aan een ander model. Dat zou een rechtvaardiger federalisme kunnen zijn - een breuk met zogeheten 'consumptiefederalisme'⁶¹ - of een meer confederale ordening, die via een soort van institutionele kunstgreep dan uit een federaal bestel zou moeten voortkomen, zoals die discussie sinds jaar en dag in België (Vlaanderen) wordt gevoerd. Het is wenselijk om zeker voor die mensen die hun bedenkingen hebben geuit bij het staatsvormend traject een herkenbaar staatsmanschap uit te dragen en om hen gerust te stellen dat de kersverse republiek niet een of andere activistische entiteit zal zijn, die permanent de wereldgemoederen in beroering brengt. Dat zou namelijk in niemands belang zijn en al helemaal niet in dat van bijvoorbeeld Zuid-Tirolers, Basken, Zweedssprekende inwoners van de Finse eilandregio Åland of mensen van Italiaanse origine in Istrië.

Pas indien iedereen zich wil laten betrekken bij het republikeinse project, zelfs de tegenstanders ervan, en die betrokkenen dat eveneens wensen zichtbaar te maken aan de rest van de internationale statengemeenschap, hebben we voeling met de context van de vroege eenentwintigste eeuw. De wereld was al langer een dorp geworden, nu is het een *netwerk*. We houden vol dat dit netwerk helaas meer weg heeft van torenhoog gestapeld pakijns. De wereld - of: zij die beweren namens 'de wereld' te mogen spreken... - beweert open te zijn voor iedereen die en voor alles dat een bijdrage wenst te leveren aan de democratie, maar internationale organisaties houden stug vol aan het geopolitieke status-quo. De daad van de onafhankelijkheidsverklaring kan die context niet op een diefje veranderen. Het zou erg naïef zijn dat zomaar te geloven. In eerste instantie dienen we de context te aanvaarden als een gegeven. Dat doen we door *deel te worden van de context*, met dat verschil dat een pleidooi van een aspirant-staat voor democratie en coöperatie méér is dan verplichte lippendienst aan oude idealen en veeleer de start betekent van een *vernieuingsoperatie* van die geloofspunten.

Aan wie het verwijt van 'machiavellisme' zou maken, omdat hij het compromis van staatsvorming met mondiaal of globaal engagement schijnheilig en misschien zelfs verdacht vindt, kan je de vraag stellen of de democratie in Europa en de wereld eerder wint dan wel verliest bij de komst van nieuwe nationale staten die zich dadelijk oprecht bekennen tot internationale samenwerking en solidariteit. In het licht van de vele landen in de wereld die niet of nauwelijks rekening houden met de rechten van de mens is het antwoord wellicht duidelijk: meer voorvechters van de democratie zouden we zonder voorbehoud welkom moeten heten, niet alleen in Afrika, Azië, Midden- en Zuid-Amerika, maar evengoed in *het hartland van het democratische denken zelf, Europa*. Slechts voor wie democratie als middel ziet om een minder democratisch doel te bereiken - de échte machiavellisten! - is de rekening snel gemaakt: Catalaanse, Schotse, Vlaamse en andere

nieuwe staten zijn stoorzenders want nog onvoldoende genoyauteerd door 'de structuren'. Dus contextgevoeligheid en -aanvaarding is een volstrekt legitiem middel voor een Europawijde onafhankelijkheidsstroming die zich beroept op deblokking en verdieping van de democratie via historische naties, die zich - middels het begrip 'republiek' - geschiedkundig en cultureel de erfgenamen zouden kunnen noemen van de democratie op ons continent. Rekening houden met de context is geen pact met de duivel. Het is de duivel in de ogen kijken - als vissen in het water, om zo te zeggen. Het kan zeker een twistgesprek zijn op het scherp van de snee, maar een dialoog is het altijd.

Het complement van meegaande contextgevoeligheid is de koppigheid, de weerbarstigheid van het *fait accompli*. Zoals de wettelijkheid (legaliteit) de keerzijde is van de wettigheid (legitimiteit) van de exit uit een gevestigde staat, zo horen enerzijds de context en omgevingsfactoren, die altijd voor interpretatie vatbaar zijn, en anderzijds de 'harde' feiten eveneens samen. We zagen ze als twee gezichten van een Janushoofd. Samen voeden ze wat we het 'momentumbesef' noemden. Een voortzettingsstaat kan rekenen op internationale erkenning, indien hij niet meer 'weggaat' en geen voorbijgaand noorderlicht of overdrijvende onweerswolk blijkt te zijn. Indien hij dus een voldongen feit blijkt te zijn. De onafhankelijkheidsgezinde Catalaanse politici hebben einde 2017 hun schepen achter zich verbrand, toen ze na het onafhankelijkheidsreferendum doorzetten met de stichting van hun republiek, maar ze voorzagen daarbij in onvoldoende rugdekking. Die dekking had moeten bestaan uit toezeggingen van EU-lidstaten en landen elders in de wereld dat ze de Catalaanse republiek snel zouden erkennen. Het lijkt de Catalanen aan een goed uitgewerkt diplomatiek luik te hebben ontbroken. Ze hebben getracht dat gebrek door het handig bespelen van de internationale media op te vangen, maar op dat ogenblik klampte Madrid al stevig aan en draaide de Spaanse nationale en internationale propagandamachine op volle toeren.

Internationale steun van landen die de komst van een nieuw lid van de statengemeenschap gunstig zijn gezind, volstaat helaas niet. Wie onzeker is en er niet slaagt om te finishen, mag er niet zomaar op rekenen dat derde staten hun nek zullen uitsteken. Er is meer nodig en dat is de *ostentatieve karakteristiek* van het momentum. Zijn exploitatie vraagt een 'laten zien'; geen exhibitionisme, maar wel zelfvertrouwen dat de gevolgde weg plausibel is en dus *gezien mag worden*. Het is als een uitnodiging aan de toeschouwers om, samen met de acteurs, aan de appelkant van het momentum deel te nemen, om samen te verrichten wat nu eenmaal moet worden verricht, omdat het momentum dat van ons vergt. Ook hier heeft de Catalaanse politiek een fameuze steek laten vallen. De Spaanse staat is nooit definitief met de rug tegen de muur geplaatst. Juridisch gewogen werden alle Catalaanse inspanningen stelselmatig te licht bevonden. In referendum na referendum sloofden burgerbewegingen, een deel van de politieke scène en officiële instanties zich uit om de legitimiteit van hun staatsvormende ambitie aan te tonen. Het leek een vruchteloze zoektocht naar een wit voetje.

Keer op keer kregen de voorvechters van de onafhankelijkheid van Catalonië het deksel op de neus van het Spaanse Grondwettelijk Hof. Dat liet zich door geen enkele inspanning om de wettigheid van het Catalaanse staatsvormende project aan te tonen vermurwen. In al zijn arresten was dat Hof over de grond van de zaak telkens weer van mening dat een Catalaanse exit ongrondwettelijk is en er geen enkele basis kan bestaan om de politieke aspiraties van een groot deel van de inwoners van de regio een wettelijke vertaling te geven. Anders gezegd: om de legitimiteit of wettigheid van het Catalaanse staatsvormende proces om te zetten in legaliteit of wettelijkheid. Er zijn nochtans momenten geweest waarop Catalaanse politici de internationale

rechtsorde hadden kunnen inroepen om de stap naar onafhankelijkheid tijdig te consolideren en tegenzetten van Madrid te ontcrachten. Helaas gebeurde dat niet of te laat. Er lijkt te veel schroom te zijn geweest om het momentum daadwerkelijk te verzilveren door de strijd met het officiële Spanje open te trekken naar een internationale test van de mogelijke bondgenootschappen met individuele EU-lidstaten. Die test kwam er niet. De EU vulde vervolgens de leegte door Spanje te steunen. Het momentum verwaterde en was even later voorbij.

§ 13. Exceptie en momentum in de verhouding legitimiteit-legaliteit

In de belangstelling voor beslistkunde en besluitvaardigheid in de politiek, is in regel steeds de nadruk gelegd op denkwerk over de exceptie, de uitzondering. De elite van de samenleving is vaak zelfs opgevoed met de uiteenlopende facetten en consequenties van het oversteken van de Rubicon, zoals ruim tweeduizend jaar geleden Julius Caesar (ca. 100 - 44 v. Chr.) besloot.⁶² Zo kwam hij tot een machtsgreep die een einde zou maken aan de republiek en het keizerrijk zou instellen. Romeins geschiedschrijver Suetonius (ca. 69/70 - 140) laat Caesar de afweging als volgt maken:

*“Nu kunnen we nog terug; zijn we dit bruggetje eenmaal over, dan zal verder alles met de wapens beslecht moeten worden.”*⁶³

Maar dan verschijnt er een musicerende vreemdeling ten tonele, die een Romeins soldaat de trompet uit de hand rukt, naar de rivierover trekt en op de trompet een signaal geeft dat Caesars leger uitnodigt de rivier over te trekken. Door zelf over te steken geeft hij de verbaasde toeschouwers het voorbeeld. Caesar ziet het voorteken en beslist:

*“Laat ons gaan waarheen de tekens der goden en de kwaadwilligheid van onze vijanden ons roepen. De teerling is geworpen.”*⁶⁴

Caesar is een man die gevoel heeft voor tijd en ruimte, een kenmerk eigen aan het leidende segment van een natie. Hij deliberaert. Is dit het moment? Is dit de plaats? Plaats en moment komen samen in *gelegenheid*: zoals de zaken er thans voor liggen. Het is de opportuniteit, het *aanbod* geformuleerd door het momentum. In Suetonius' vertelling neemt de man die aan de oever van de Rubicon de fanfare blaast de gedaante aan van kairos: het *appel*, de oproep van het momentum om het moment vooral niet te missen. Dat is nog iets heel anders dan de in de klassieke oudheid nogal wispelturige goden op hun woord te geloven.

De uitzonderingstoestand selecteert op een min of meer natuurlijke manier, zo wordt ons namelijk voorgehouden, de mensen die in staat zijn om het hoofd koel te houden en die in uitdagende omstandigheden leiding kunnen geven. Ze sturen aan op een doel dat haalbaar lijkt en toch net ver genoeg verwijderd is én voldoende begerenswaardig lijkt voor een grote groep mensen om zich geestdriftig te laten mobiliseren voor dit 'grote goed'. De sleutelbegrippen van dit enthousiasme vormen oprechte ambitie, een ruime mate van belangeloosheid en vertrouwen in gegeven ordewoorden. De eliteopvatting die ik hier huldig heeft als voornaamste kenmerk een gevoel voor 'mate'. Dat is iets anders dan 'gematigdheid'.

Mate is een behoedzaam doen ontluiken wat nog beloken is, zoals de eidos van de natie. Het omhulde dat zich laat onthullen, in Martin Heideggers unieke taalregister. Een radicaal humanitair expressionisme dat niets verloochent - uit respect voor de blijvende waarde van het wezen der dingen, waarvan conflict en strijd inherent deel uitmaken. Mate, maar het volstreekte tegendeel van afbraak en abdicatie. Het is *gestage opgang* in de diepste en meest ware betekenis van het begrip. Het momentum is heel erg 'voldongen feit' en is dat bij gratie van gangmakers en doorzetters, die uit alle lagen van de natie kunnen komen. De besten, dat is de elite, de aristoi (Oudgrieks: ἄριστοι). Het zijn zij die voor elke noodsituatie klaarstaan, omdat ze het overzicht bewaren. Dat doen ze door afstand te houden, te getuigen van doorzicht, discipline te tonen, cultuur en gevoel voor humor te ontwikkelen. In de gebouwen op en rond het Forum Romanum kwam het op al deze deugden aan. Zo ziet de elite de draden die door de geschiedenis lopen. Ze staan steeds paraat in het nu en relativeren in zekere zin het belang van verleden en toekomst, zonder dat dit hun daadkracht ondermijnt. Hun overtuigingen en verwachtingen zijn realistisch. Ze behoeden wat tijdloos is en geven dat door in de vormen van het heden.⁶⁵

Het moge niettemin duidelijk zijn: een elite die machtsbastions bestormt met een bagage van ongerepte en onkreukbare idealen is niet genoeg. Wellicht voldoet ze trouwens niet aan haar kenmerken die we zonet opsomden. Een elite is immers niet naïef. Zelfs een plebisciet vanwege het volk dreigt niet zoveel verschil te maken, indien dat volk zelf niet in beweging komt. Ofwel stuikt je beweging na een bittere uitputtingsoorlog met de gevestigde macht in elkaar. In het beste geval krijg je dan in de geschiedenisboeken van morgen het etiket opgeplakt van een anachronistisch strovuur van mensen met heimwee naar de ordening van de twintigste eeuw. Ofwel hou je vol en dreigt repressie, omdat je een gevaar voor de democratie zou zijn. We gaven al aan dat, althans voor sommigen, het behoud van het status-quo het misbruik van het begrip democratie kan wettigen. Wie tegen het status-quo verzet aantekent, mag niet vergeten dat het momentum niet alleen, zoals ik net schreef, heel erg 'voldongen feit' is, maar eveneens bijzonder bepaald wordt door 'context' en dan vooral 'contextgevoeligheid'. En het is die context die de afgelopen decennia sterk gewijzigd is.

De heersende opvatting van democratie - in vergelijking bijvoorbeeld met de visie die de klassieke oudheid huldigde - hecht veel belang aan wetgeving en rechtsleer. Tijdsgeest is bij uitstek een contextueel gegeven en heeft zo zijn gevolgen voor de relatie tussen politiek en wettelijkheid van besluitvorming in de eenentwintigste eeuw. Zo is de appreciatiemarge om beslissingen te treffen en door te zetten onder invloed van een sterk toegenomen hoeveelheid nationale en internationale jurisprudentie danig ingeperkt. De aders van het politieke bedrijf slibden langzaam dicht, zowel nationaal als internationaal. *De wereld geraakte 'vol'*. Is de politiek daarmee ondergeschikt aan rechterlijke uitspraken? Is er sprake van een soort van 'gouvernement des juges'? Zijn rechters de spoedartsen van het wetgevende hartinfarct? De vraag stellen is ze voor een groot deel beantwoorden.

Vast staat dat de trias politica, de scheiding tussen de wetgevende, uitvoerende en rechterlijke macht, ernstig is verwasemd en dat door de grote internationale zichtbaarheid van elke vorm van politieke bedrijvigheid het belang van juridische arbitrage sterk is toegenomen. Bij bepaalde beslissingen van nationale overheden mobiliseren media en berichtgeving belanghebbende partijen die vroeger nooit in het geweer zouden zijn gekomen. Niet voor niets leven wij in de tijd van 'class suits' of groepsvorderingen. Deze ontwikkeling doet het zwaartepunt van besluitvorming overhellen naar benoemde rechters in plaats van naar verkozen politici. De juridische staatsvormende piste dreigt nationale staten, of het nu gevestigde landen zijn of

nieuwkomers, uit te leveren aan argumenten die het status-quo alleen maar dreigen te bestendigen. Ofschoon deze juridisering van internationale verhoudingen nu eenmaal deel uitmaakt van de context waarbinnen een nieuwe staat zijn plaats moet zoeken, betekent het - naïeve - beroep doen op rechtbanken om het pleit te beslechten zoveel als het initiatief uit handen geven. Naar aanleiding van de publicatie in september 2018 van zijn boek over de Catalaanse crisis stelde regeringsleider Puigdemont zijn hoop op EU-president Donald Tusk om tot internationale ontwijping van de Spaans-Catalaanse patstelling te komen.⁶⁶ Op zich veronderstelt die détente wel onafhankelijkheid voor Catalonië. Puigdemont en zijn opvolger Joaquim ‘Quim’ Torra i Pla spanden echter eens te meer het paard achter de wagen. *Onafhankelijkheid is een voorwaarde voor toenadering, niet andersom.*

Is er dan niets goeds aan de hedendaagse ‘context’ van het momentum - dus het volkenrecht of ‘internationaal publiekrecht’, zoals dat voluit heet? Integendeel. Het probleem zijn nauwelijks de principes van statenopvolging en is in feite evenmin de rechtsleer zelf.⁶⁷ Een groot deel van die jurisprudentie is gebaseerd op de heikele vraagstukken die opdoemden toen na de Tweede Wereldoorlog een sneeuwbal effect op gang kwam en in Afrika, Azië en Oceanië kolonies zich in een sneltreinvaart soeverein verklaarden. De oplossingen die rechtsgeleerden, diplomaten en politici toen aan die problemen gaven, zijn vandaag de dag nog steeds bruikbaar. Interessant en naar mijn aanvoelen heel juist is dat elke toepassing van het volkenrecht *de toets van de realiteit en de billijkheid* moet kunnen doorstaan. Statenopvolging dient te vertrekken vanuit de werkelijkheid zoals die zich aandient en elke voortzettingsstaat dient te krijgen wat hem toekomt om met zelfrespect deel te nemen aan de wereldgemeenschap van vrije, onafhankelijke naties. Deze kijk op statenopvolging staat ook wel te boek als de zogenaamde *effectiviteitstheorie*. Een nieuwe staat die zich ‘meldt’ overeenkomstig de criteria van ‘Montevideo’ wordt goedschiks kwaadschiks lid van de club.⁶⁸

Deze nadruk op de realiteitstoets lijkt pragmatisch, maar is tegelijkertijd radicaal: het voldongen feit, het ‘fait accompli’, primeert op historische aanspraken, dat wil zeggen op een culturele, sociale en geschiedkundige contextgevoeligheid. Er is overigens nooit uitdrukkelijk bepaald dat die twintigste-eeuwse volkenrechtelijke inzichten nooit van toepassing zouden mogen zijn op situaties in de westerse wereld, waar al sinds de Vrede van Westfalen (1648) het moderne model van de soevereine staat in voege is. De periode van de dekolonisatie valt immers samen met de heetste jaren van de Koude Oorlog tussen de westerse democratieën en het communistische blok. De wil van historische naties in het oude Europa om zich los te maken uit centralistische staten (zoals Spanje) of scheefgetrokken federaties (zoals België) behoorde niet tot de toenmalige voorstellingswereld. In Spanje zwaaide Franco toen nog de plak en, om de Catalaanse casus in te wisselen voor de Vlaamse, in België hoopten de Vlamingen de staat over te nemen langs de omweg van hun economische opgang. Daarbij verwarden ze demografie - het Vlaamse numerieke overwicht - met democratie, een fout die de Franstaligen in België níet begingen. Zij bogen de nadelen van een veranderend België voor hun positie om in een politiek voordeel door nationale (grond)wetgeving en door het intelligent scherm met taalkundige privileges, die zij tot de mensenrechten rekenen. Vóór hun territoriale ambities, namelijk de aanhechting van de hoofdstad Brussel bij de Waalse deelstaat van België, trokken zij een scherm op waarin zij publiek taalgebruik gewiekst afschilderden als individueel mensenrecht.

In die naoorlogse periode van economische vooruitgang zou het wat zijn afgedaan als overbodig en zelfs belachelijk om te preciseren dat wat van toepassing kon zijn om de voormalige kolonies te laten toetreden tot de wereldwijde gemeenschap van soevereine staten niet kon opgaan om

interne problemen van Europese staten op te lossen. Vooruitgang en ontwikkeling zouden al deze moeilijkheden van de baan helpen. Het is net dat waarin te veel rechters van internationale hoven nog steeds heel erg geloven, dikwijls op een ongenueanceerde manier. Naïviteit is ook hen allerminst vreemd. In hun kijk zullen welvaart en tolerantie Europa definitief doen afrekenen met oude demonen. Daarom interpreteren die hoven de rechtsleer geregeld op een activistische manier: oude staten met een koloniaal of ronduit imperialistisch verleden moeten inleveren op hun soevereiniteit, terwijl nieuwe, jonge entiteiten buiten de onmiddellijke westerse invloedssfeer op onze planeet volop de wereldpolitiek moeten kunnen bespelen. De plaats van de effectiviteitstheorie van statenopvolging is ingenomen door de *legitimiteitstheorie*. Wie, anders gezegd, met zijn politieke gemeenschap uit een gevestigde staat wil stappen, moet een aantal morele hordes nemen en bijvoorbeeld aantonen dat er sprake is van stelselmatige benadeling en onderdrukking van de eigen bevolkingsgroep. Meestal wordt wel de historische band van betroffen bevolking met haar grondgebied verondersteld en dus aanvaard. Het territorium heeft dan de functie de groep opnieuw eigenaarschap over zijn toekomst te geven.

Begrijp me graag goed: dit is geen verkapt pleidooi tégen de dekolonisatie, want dan dreigen wij de soevereiniteitsgedachte zélf te problematiseren, de terechte ambitie om baas te zijn en te blijven in eigen huis. *Het is net de geëngageerde lezing van de toepassing van het volkenrecht die verkapt is.* Immers, ze meet schijnheilig met twee maten en twee gewichten, omdat haar bevooroordeelde lezing wél een probleem heeft met nationale soevereiniteit. Ze heeft de historische context van voortdurende wijzigingen in het krachterspel tussen naties vervangen door de krijtlijnen afgebakend door een strak en onveranderlijk legistiek corpus, dat lippendienst betoont aan de mensenrechten, maar historisch onrecht eerder minimalistisch invult en vooral nationale soevereiniteit problematiseert in plaats van deblokkeert. De landen die we genoegzaam tot het 'Zuiden' van de aardbol rekenen, staan meer wel dan niet onder internationaal toezicht van VN en IMF. Hun al bij al recente onafhankelijkheid is heel betrekkelijk en hangt financieel permanent aan een zijden draadje, ontwikkelingssamenwerking en schuldkwijtschelding of niet. Evenmin pleit ik hier tegen doorgedreven Europese samenwerking, maar dat zou opnieuw veel meer intergouvernementeel kunnen en moeten verlopen in plaats van als centraliserende duiding van *"een steeds hechtere unie"*, om die frase nogmaals te citeren. Immers, zo'n verhoopte federale EU ligt weliswaar erg in lijn met de legitimiteitskijk - die Catalonië zo goed als verbiedt om uit lidstaat Spanje te stappen -, maar schuurt langs alle kanten met de mooie idealen uit de begintijd van Europese samenwerking, met de lezing van het devies *"eenheid in verscheidenheid"* zoals die oorspronkelijk was bedoeld. De voorzet om opnieuw bij de uitgangspunten aan te sluiten, zonder alle verworvenheden van de afgelopen decennia zonder meer overboord te gooien, zou kunnen uitgaan van de nieuw-statelijke entiteiten, republieken met een klassieke opvatting van democratie en, vooral, met een missie.

Om de rol van het voldongen feit in de uitbouw van bijvoorbeeld een 'dossier Vlaanderen' (dat het staatsvormend proces van de Vlaamse natie moet voorzien van plausibiliteit en credibiliteit) naar waarde te schatten, verdient het dus aanbeveling naar de bronnen van het volkenrecht zelf terug te grijpen. Dat is minder de legitimiteit van statenopvolging, als wel haar effectiviteit, in navolging van Carl Schmitt en andere staatsrechtendenkers. In die zin ben ik meer een voorstander van een 'activistische' nieuw-statelijke avant-garde dan van activistische rechters in supranationale hoven, alvast voor zover zij zich bemoeien met historisch gegroeide delicate nationale evenwichten. Het toetsen van de actualiteit van die evenwichten dient het privilege te blijven van de verschillende gemeenschappen die leven in de staat. Een herstel van die nationale primauteit

betekent eveneens een herstel van de ‘checks and balances’ van elke nationale trias politica (de gekende drie domeinen van wetgeving, beleidsuitvoering en rechtshandhaving). Die restauratie kan niet betekenen dat zomaar wordt teruggekeerd naar de benadering van vóór het in voege komen van de legitimiteitstheorie. Wat volgens mij wél mogelijk lijkt, is *de wettigheidsopvatting gevoelig bijsturen door de effectiviteitsbenadering los te maken van Carl Schmitts zuivere decisionisme*, waarbij we niettemin een aantal fundamentele inzichten en overtuigingen van Schmitt kunnen blijven behouden. Een aangepaste effectiviteitstheorie kan vervolgens deel uitmaken van een ruimer legitimiteitskader om het staatsvormend proces van een aspirant-staat te beoordelen.

Carl Schmitt (1888-1985) is de meest uitgesproken epigoon van de politiek-filosofische stroming van het *decisionisme*.⁶⁹ Die stroming wil beter begrijpen wat een beslissing precies effectief maakt, hoe vanuit een politiek besluit nieuwe machtsverhoudingen volgen. Ze vertrekt daarbij van de rafelige randen van elk politiek conflict, de *antinomie*, waarbij verdragen, compromissen en nieuwe machtsrelaties noodgedwongen het uitvloeisel zijn van een krachtmeting tussen tegenstanders, antagonist. Internationaal recht en verdragsteksten reflecteren *post factum* de uitkomst van tegenstellingen en strijd. Ze maken wettelijk wat al latent was en slechts wachtte op een conflict om manifest te worden, op voorzet van een sterke leider of een politieke groep bezield door een sterke wil. In zijn aandacht voor het conflict staat het decisionisme diametraal tegenover denkers die internationaal recht graag willen beschouwen als een manier om conflicten net zoveel mogelijk uit te bannen en die het bekijken als een pad naar een meer vreedevolle wereld via robuuste en afdwingbare rechtsregels over hoe mogendheden met elkaar dienen om te gaan. Deze strekking spreekt over *internationaal positief recht*, dus over het bewerkstellingen van meer rechtvaardige en billijke verhoudingen op wereldschaal door, onder meer, een goed uitgebouwd corpus internationaal publiekrecht. Aanvankelijk was dit project, dat teruggaat tot staatsrechtsfilosofen als Hans Kelsen (1881-1973) en verschillende anderen, de oogappel van liberaal en progressief geïnspireerde voortrekkers van betere internationale verhoudingen.⁷⁰ Na de Koude Oorlog werd al snel duidelijk dat dit model de gedaante aannam van een soort van ideologische motor achter een neoliberal verhaal van vrije wereldhandel en globalisering. Dat was meteen de reden waarom een deel van de politieke linkerzijde opnieuw aansluiting zocht bij de theorievorming van het decisionisme, omdat het buitenparlementair activisme, straatprotest, staking en revolutie billijkt. Dat Schmitt en de zijnen in principe evengoed een conservatief geïnspireerde *staat van beleg* - een uitzonderingstoestand of exceptie - wettigen, leidt tot op heden tot hevige debatten op links, die nog lang niet beslecht lijken.⁷¹

Schmitts *Ernstfall* staat aan de kant van de aloude effectiviteitstheorie, noem het zelfs een radicalisering ervan, die het voldongen feit centraal stelt.⁷² Het is wat de appelkant van het momentum ons traditioneel vraagt om te honoreren. Het rechtspositivisme daarentegen is overheersend geworden en vormt de ziel van de hedendaagse legitimiteitstheorie van staatsopvolging.⁷³ In het midden van deze visie staat de aanbodzijde van het momentum, waarbij internationale rechtsregels de speelruimte bepalen, maar dadelijk ook verregaand inperken. Sinds de dekolonisatiebeweging in de tweede helft van de twintigste eeuw heeft de legitimiteitsopvatting geleidelijk het overwicht behaald op de effectiviteitsvisie. Dat gegeven is op zich een essentieel aspect van de actuele context waarin een voorhoederegio de stap zou wil zetten naar een soevereine en onafhankelijke karakterstaat. Wie vandaag met zijn regio wenst op te schuiven in de richting van een rechtstreekse stem in het wereldconclaaf, zal daarmee terdege rekening moeten houden. Dat is onvermijdelijk. Een eenzijdige verklaring van onafhankelijkheid en “*we zien wel*” is zelfs geen doornig pad meer dat vroeg of laat wel ‘opklaart’; los van het gebrek aan ernst, is het

een betonnen wand die van meet af aan dwars over de weg is geplaatst. Zonder legitieme geloofsbrieven kan geen exceptie worden geregistreerd. Het benutten van een momentum is nog steeds mogelijk, maar de entree van de grot, haar eerste couloirs en zalen zijn nauwer dan vroeger en vergen een behoedzaam manoeuvreren, alvorens de omgeving uitklaart.

Nu, het lijkt me mogelijk om het begrip 'culturele duurzaamheid' in te brengen om het evenwicht tussen de effectiviteits- en legitimiteitstheorie enigszins te herstellen. Dat evenwicht is nochtans geen doel op zich; prioritair is het opheffen van de polarisering tussen de twee visies. In feite gaat effectiviteit uit van het primaat van het politieke, van de manier waarop mensen met belangen hun besluiten plannen, overleggen, forceren. Legitimiteit vertrekt van een ideale toestand die minder met het politieke te maken heeft als wel met een zo groot mogelijk geluk - wat dat ook moge betekenen - voor zoveel mogelijk mensen op aarde. In beide opvattingen zit een flinke dosis willekeur. Het is de confrontatie en haar onduidelijke afloop die bij decisionisten - of 'effectivisten' - de doorslag geeft en het ongemakkelijke onderscheid tussen wat wettig (legitiem) en wettelijk (legaal) is in één klap opheft: *"Het was/is legitiem, want we hebben het legaal gemaakt door machtsprojectie."*

De willekeur die we evengoed bij de legitimisten vaststellen, berust in het novum van Kelsens 'Grundnorm', waaruit een 'zuivere rechtsleer', los van elke moraal en elk natuurrecht, wordt afgeleid: *"De grondnorm, het legale nec plus ultra, wil verenigen in plaats van verdelen, dus wat eerder verdeelt dan verenigt, kan nooit legitiem zijn."* Die abstracte grondnorm wordt als een geodetisch ijkpunt, als een soort van wettelijk 'Signal de Botrange', 'ergens' neergezet en fungeert voortaan als toetssteen voor alle internationale verhoudingen en voor een oordeel over alle goedbedoelde dan wel kwaadwillige intenties van nationale staten, waar ook ter wereld. En toch is ook hier het arbitraire troef, want het geeft voor mensen in hun dagelijkse doen en laten geen uitzicht op geloof of hoop. Er wordt immers niet begonnen aan iets nieuws, het wordt eenvoudig van bovenaf gedecreteerd. Alle menselijke vermogen om zichzelf te hervinden en te hernieuwen, zoals ik dat eerder kort beschreef (§ 8.), geraakt gehypothekeerd. Een bedenking waarmee ik mij overigens in het goede gezelschap hoop te bevinden van Hannah Arendt (1906-1975), pleitbezorgster *par excellence* van de menselijke maat en die voor mij samen met Oranje dit opstel mocht openen.

Culturele duurzaamheid dus om tot een wisselwerking te komen tussen beide visies, in plaats van een steriele polarisering. Kiest culturele duurzaamheid geen partij voor een van beide theorieën? Ik ben van mening van niet. De legitimiteitsvisie beschouwt culturele, sociaal-historische en zelfs economische identiteit als erfgoed van de gehele mensheid, zelfs indien het gaat over patrimonium, rituelen, gebruiken en voorkeuren die uitgesproken 'micro' toewijsbaar zijn aan specifieke streken of etnieën, waar ook ter wereld. Identiteit is relevant, niet zozeer politiek gesproken, maar in de eerste plaats om haar archiefwaarde. UNESCO is, als organisatie van de VN, wellicht het beste voorbeeld dat van deze bekommernis om werelderfgoed te geven valt. *Identitair rentmeesterschap* van naties die zich openstellen voor wat de rest van de wereld te bieden heeft, maar die hun nationale of regionale eigen aard willen blijven vrijwaren om het beste van zichzelf te kunnen blijven geven, kan dus in principe op brede steun rekenen. Nu heeft dat 'identitair rentmeesterschap', zoals we culturele duurzaamheid eveneens zouden kunnen betitelen, het wel bijzondere vermogen om als wettiging te fungeren voor autonome politieke beslissingen, zoals bijvoorbeeld de stap naar staatkundige onafhankelijkheid, op voorwaarde dat de beweegredenen samenwerking, democratie, solidariteit en mensenrechten zijn. Een land ontbinden dat niet (langer) democratisch kan functioneren om zo billijk en transparant nabuurschap tussen de opvolgerstaten te installeren kan wél door de beugel. Het lijkt met andere

woorden mogelijk om de effectiviteit van staatsvorming minstens ten dele de legitimiteitstoets te laten doorstaan.

Want, zo zouden we Schmitt kunnen volgen, is de natie immers niet de hoogste wetgever? Hij betoogt dat de almacht van politieke partijen de representatieve democratie uitholt en zo zelfs het risico vergroot op een 'totale' staat, die, in naam democratisch, verwordt tot een regelbord met meters, knoppen en schakelaars om de maatschappij te 'bedienen' (en, als politieke partijen, *zichzelf* te bedienen, in de andere betekenis van het woord). Schmitt verwoordt dit als volgt:

“Van verre gaand grotere betekenis is het inzicht dat in de democratie de oorzaak te zoeken is van de huidige ‘totale staat’, preciezer gezegd van de totale politisering van het gehele menselijke leven, en dat, (...), een stabiele autoriteit nodig is om de noodzakelijke depolitisering te plannen en om, wég van de totale staat, opnieuw vrije zones en levensgebieden te scheppen.”⁷⁴

Schmitt ziet het volk als (buitengewone) wetgever *ex necessitatis*, dat wil zeggen uit noodzaak, dus naar aanleiding van een uitzonderlijke situatie.⁷⁵ Een politieke gemeenschap die grondwettelijk de geschikte instrumenten ter harer beschikking heeft, zoals een bindend referendum op volksinitiatief, kan correcties uitvoeren op wat in het parlement gebeurt. De legitimiteit van de rechtstreekse beslissing van de natie is volgens hem altijd van een hogere orde dan de representatieve beslissingen die een parlement neemt.

Het is daarom tijd om de effectiviteitstheorie te ontdoen van de willekeur van de sterke leider of de fanatieke knuppelploeg, die doorzet, zelfs tegen beter weten in. De gedachte dat beslissingen zich kunnen opdringen en dat mensen die bekwaam en bevoegd zijn om het verschil te maken op zoek gaan naar een draagvlak om dan besluiten te treffen die voorheen ondenkbaar waren, kan onverminderd overeind blijven. De effectiviteit laat zich, anders gezegd, in de legitimiteit inpassen. Het is daarbij nochtans van het grootste belang om enkele sleutelbegrippen te verzekeren, waarvan mensenrechten, democratie en de 'rule of law' wellicht de voornaamste zijn. Zo kan identiteit, of die nu cultureel is, sociaal-historisch, economisch of gaat over democratische geplogenheden, *opnieuw een politieke relevante factor* worden en niet alleen iets voor een archief of een museum. Pas door identiteit weer 'mobiel' te maken, kan de polarisering in de wereld afbreken, geannuleerd worden. Die polarisering situeer ik tussen, langs de ene kant, het machtsblok dat de economische globalisering uitdraagt als het 'einde der geschiedenis' en, anderzijds, de krachten die bij gebrek aan sterke morele argumenten hun toevlucht zoeken tot totalitarisme en staatsterrorisme om macht en belangen veilig te stellen. De polarisering is een multipolarisering. Er is het liberaal-democratische blok met de VS en de EU, de islamwereld en er zijn landen die post-communistische dictaturen zijn, weliswaar met een staatskapitalistische inslag. We kunnen dan voornamelijk aan China en Rusland denken. De antagonisten hebben allemaal hun geopolitieke invloedssferen en zoals vanouds botsen die het sterkst in het Midden-Oosten en nu ook, met de Russisch-Oekraïense oorlog, in het aangrenzende gebied rond de Zwarte Zee, waar eveneens Turkije en Iran zichzelf doen gelden.

In de plaats van multipolarisering (of: multipolariteit), wat zoveel betekent als het bevroren van alle samenwerking ten gronde om grote wereldproblemen aan te pakken, zou *multilateralisme* kunnen treden. Daarvoor moeten er luizen in de pels komen van de grote politieke blokken in de wereld. Het zijn de voorhoederegio's en de karakterstaten waarvoor ik zo bijzonder graag een lans breek. Zij gaan wisselende bondgenootschappen aan met andere mogendheden en onttrekken zich zo aan de 'bloktucht'. We zouden het kunnen vergelijken met de Zwitserse kantons. Zwitserland is in naam een confederatie, maar is geleidelijk geëvolueerd naar een federale staat.

Nochtans hebben de kantons een grote mate van autonomie, die stoelt op *doeltreffende plebiscitair-democratische instrumenten*, zoals het bindend referendum op volksinitiatief. De Zwitserse kantons gaan met elkaar akkoorden aan om gezamenlijke standpunten te verdedigen, tégen de positie ingenomen door andere kantons. De allianties zijn wisselend naargelang het economische, sociale, juridische, culturele of algemeen bestuurlijke kwesties betreft. Multilateralisme vraagt democratisch uitgerijpte landen op republikeinse grondslag, in de interpretatie die ik daaraan gaf in § 9. De vraag is of een intergouvernementele benadering van hete wereldhangijzers niet tot betere, snellere en duurzamere oplossingen kan leiden dan het eeuwige wringen aan het status-quo tussen de huidige grote geopolitieke blokken. Luizen in de pels hebben de kracht van water: hun bestaan, hun ‘hierheid’ erodeert langzaamaan de reflexen bij gevestigde leden van een statenclub om, uit gemak of eigenbelang, te blijven kiezen voor de patstelling. Na een plotse stroomversnelling kunnen de verhoudingen in bijvoorbeeld de EU onverhoeds wijzigen; de internationale opstelling kan dan snel volgen. Verandering is geïnitieerd. En daar ging het om.

Tot slot is er de *herbaling*. Ze kan dienen als tegengif tegen het vooroordeel van de willekeur die de effectiviteit wordt aangewreven. Macht heeft wie in staat is zichzelf te herhalen.⁷⁶ Of beter: *stabiel is wie bij machte is zichzelf te herhalen*. Daarmee bedoel ik dat het controversiële risico op willekeur van de effectiviteitsleer niet langer speelt, indien het ‘feit’ (een nieuwe staat) metterdaad ‘voldongen’ blijkt. Het probleem dat de legitimiteitsleer met de effectiviteit meent te hebben, is het *rücksichtslos* doorzetten, omdat ‘zonder omzien’ altijd een voorbode lijkt te zijn van chaos en labiliteit. Het feit zélf, het behaalde resultaat, lijkt ondergeschikt aan het branievolle *Draufgängertum* (genre mensen: “hou me tegen of ik doe een ongeluk”). Een landsdeel dat staat wordt, verzint best een strategie om zichzelf te herhalen en dat liefst met een zo groot mogelijke zichtbaarheid, dus zo ‘ostentatief’ mogelijk (§ 12.). Een goede methode is om ruchtbaarheid te geven aan een plan dat voorziet dat de aspirant-staat eerst de soevereiniteit van de natie uitroept (dit kan de exceptie zijn) en meteen een schreefdatum in vooruitzicht stelt waarop de staatkundige onafhankelijkheid ingaat. Dit kunnen we een ‘tweetrapse aanpak’ noemen.⁷⁷ Hij heeft het voordeel van de duidelijkheid. Zo’n benadering is sterk dialogisch, draagt dus de boodschap uit weloverwogen en niet in een plotse opwelling te handelen. Tussen de soevereiniteit en de onafhankelijkheid is een periode voorzien waarbinnen onderhandelingen mogelijk zijn om tot een billijke verdeling te komen van passiva en activa van de voorgangerstaat en die de mogelijkheid biedt om tot eerbare compromissen te komen over kwesties die vroeger onbespreekbaar leken. Eventueel kan het aannemen van een grondwet van de nieuwe republiek via een referendum een derde trap vormen. Beraadslaging over inhoud en gedaante van een nieuwe grondwet en de goedkeuring ervan middels een volksraadpleging hebben eveneens een dialogisch gehalte van formaat en spreiden de democratische ambitie wijd en zijd tentoon.

Samenvattend: de uitzondering of exceptie is een veeleisende situatie waarin een natie zich willens en wetens begeeft en waarin ze het been stijf houdt of bijvoorbeeld een ongrondwettelijke actie in de praktijk brengt. Het momentum is de onvermijdelijkheid die daarop volgt en die om effectiviteit vraagt, maar die tegelijkertijd nood heeft aan een legitiem kader om gebillijkt te worden door de internationale gemeenschap. *Indien nationale daadkracht en besluitvaardigheid geen sporen van willekeur dragen, dan zal de erkenning van de kersverse staat volgen*. Dat gebeurt collectief of in fases, afhankelijk van het verzet dat de internationale gemeenschap uit principe (lees: voor de galerij) of om gegronde redenen, omwille van geopolitieke evenwichten of uit vrees voor instabiliteit, aantekent tegen de komst van een nieuwe lid van de

wereldgemeenschap van onafhankelijke staten. Erkenning is echter de regel, niet-erkenning de grote uitzondering.

§ 14. Inspelen op momentum

Staten in beweging, dat is waarvoor ik pleit. Evoluerende rechtsleer behoort tot de aard der dingen, hoe zou het ook anders, maar mag niet loskomen van de (nieuw-)statelijke realiteit. Die moet de regie houden. De regisseurs zelf, dat zijn de voorhoederegio's en karakterstaten: Catalonië, Schotland, Vlaanderen en wereldwijd vele andere. De weg is daarbij het doel, zo wist de Chinese wijsgeer Confucius. Volhouden op het gekozen pad is dus een deel van de boodschap. *Vasthoudendheid heeft op zich al een dialogische verdienste.* De aanhouder wint, indien zijn ernst onmiskenbaar is voor internationale waarnemers, maar als bovendien de staatsvormers mijlpalen heien die voor diezelfde waarnemers een duidelijke democratische verdienste hebben. Lees: wat willen de Vlamingen, om bij hen te blijven, met hun hoofdstad, Brussel, die bovendien Belgische en Europese hoofdstad is en machtscentrum van de Franstalige Gemeenschap? Wat willen ze met het vele Frans dat ondertussen in delen van de provincie Vlaams-Brabant gemeengoed is? Zichzelf onder stoom houden op basis van een plan is nodig, dat plan voorzien van controleerbare ijkpunten is zonder meer noodzakelijk. Vroeg of laat moet de lange mars naar de republiek zijn afgerond. De Catalanen zouden dus hebben moeten afrekenen met de intimidatiepolitiek van Spanje. Tegelijkertijd mag niet de basis zijn gelegd van toekomstige vendetta's. Het moet duidelijk zijn dat ooit de rust weerkeert en verzoening zal komen waar dat nodig is. Een te starre Vlaamse vernederlandsingspolitiek van Brussel mag evenmin denkbaar zijn als een zuivering van Madrid-supporters in en rond Barcelona.

De internationale gemeenschap wil de *benchmarks* kunnen vaststellen om met de aangekondigde veranderingen in de geopolitieke evenwichten terdege rekening te kunnen houden, zelfs al behelzen die bijvoorbeeld maar een interne uitbreiding van de EU door de installatie van een nieuwe republiek in een landsdeel dat tot dan toe deel uitmaakte van een gevestigde lidstaat. De bewijslast dat het huiswerk goed is gemaakt moeten de aspirant-staten wel zélf leveren. Dat zou op zich geen enkel bezwaar mogen zijn: het Catalaanse voorbeeld heeft aangetoond dat een draaiboek klaarstomen en methodisch uitrollen op zich bijdraagt aan een beslissende verbreding van het draagvlak, zelfs al werd het einddoel niet gehaald.⁷⁸ Met andere woorden: de draagvlakdiscussie - wie wil er nu in feite zover gaan om met een geheel nieuwe staat van wal te steken? - houdt in feite dadelijk op van zodra er overtuigende scenario's klaarliggen. De discussie over het draagvlak is een debat over principes en stukjes strategie, maar eindigt op het ogenblik dat schema's en stroomdiagrammen (genre: "*doe dit in geval dat zich voordoet*") rationele en emotionele motieven totaal integreren. Wanneer het staatsvormend project zich transformeert in een dynamische politieke realiteit.

Van het stappenplan naar onafhankelijkheid maken de vier Montevideocriteria in elk geval deel uit. Die criteria *punctueren* in feite het momentum, dus het 'bedaagd voortijlen' - *festina lente*⁷⁹ - in de richting van de uitgang, station na station passerend. In geval een land grondwettelijk een federale structuur heeft, dan kunnen we aannemen dat een plausibele uitzonderingstoestand erin bestaat om de soevereiniteit te verklaren van de deelstaat die een exit ambieert. Dit feit komt zo

goed als neer op het achter zich verbranden van alle schepen. Alleen de weg vooruit rest. De eerste horde die de natie dan dient te nemen is het *territorium* waarover het volheid van bevoegdheid claimt formeel voor zich opeisen en de integriteit van het territorium garanderen. Nauw verwant daaraan is de tweede opdracht, namelijk het zichtbaar (ostentatief) aanwezig stellen van een *eigen statelijke apparaat* - Montevideo noemt het misschien wat kort door de bocht een 'regering' - dat de continuïteit van het functioneren van overheid en samenleving verzekert. Een derde criterium van de Conventie van Montevideo is een *stabiele bevolking* binnen de grenzen van de nieuwe staat. Het spreekt voor zich dat een volksraadpleging over een ontwerp van grondwet voor de uittrekkende deelstaat de lakmoesproef is voor het bestaan van een groep mensen die zich tot de nieuwe staat wil bekennen, zelfs door in het referendum de nieuwe grondwet te verwerpen. Dat zo'n groep mensen bestaat en dus gevestigd is binnen de grenzen van de opvolgerstaat, laat zich wettigen door de deelname aan het referendum, of men nu vóór of tégen is.

Het is dus zaak om de ijkpunten die de wereldgemeenschap van staten gebruikt om de statelijkheid van een nieuwe entiteit te evalueren te honoreren. Het is zonder meer de beste weg. De Montevideovereisten kunnen de stafkaart stofferen waarmee het momentum wordt overbrugd, kunnen op zich zelfs de verbredende en versnellende fases zijn die uitmonden in een definitieve verklaring van onafhankelijkheid en erkenning door de internationale statengemeenschap. De volgorde kan wat verschillen, maar we schetsten een ontwerp van verloop. Soevereiniteit wordt over het algemeen als vanzelfsprekend kenmerk van een staat beschouwd, maar het duikt niet op in 'Montevideo'. Staatsrechtjurist Werner Somers beklemtoont dat soevereiniteit een kwaliteit is die een staat zichzelf doet onderscheiden van andere rechtssubjecten (bijvoorbeeld de VN, de EU, een bedrijf, vereniging of natuurlijke personen). Met verwijzing naar G.F.M. 'Ger' van der Tang schrijft hij:

“(...) een van de grootste tekortkomingen van de Montevideodefinitie is dat zij geen enkele verwijzing naar het begrip ‘soevereiniteit’ bevat, terwijl soevereiniteit in de rechtsleer wordt beschouwd als een centraal criterium voor statelijkheid of - om van der Tang aan te halen - als « het meerdere waardoor de staat (...) zich van andere rechtssubjecten onderscheidt ».”⁸⁰

Ook het idee van een 'natie', 'volk' of 'politieke gemeenschap' figureert niet in de Conventie. Het gaat hoogstens over een 'groep mensen', een 'bevolking', dus een collectief subjecten met een juridisch statuut, meer noch minder. Daarom is het goed om de verklaring van soevereiniteit tot exceptie te maken, omdat deze geste van nature disruptief van aard is en vanuit zijn loutere opzet al een cesuur vormt met wat als geijkt wordt beschouwd in het volkenrecht, waar intussen de legitimiteitstheorie het internationalistische en federerende gebaar als norm beschouwt en waar alles wat zich soeverein waagt te noemen vooral veel opzien baart. De uitbuiting van de verbazing en van het momentum zelf gooit het beter meteen weer over de boeg van de internationale rechtsregels, de democratie en de mensenrechten. Het is geenszins zo dat die in het bestek van het staatsvormend proces slechts utilitair zijn, maar het is strategisch sterk om een spanning te creëren tussen soevereiniteit en internationale oriëntatie, om aan de wereld te laten zien dat beide elkaar mooi en vanzelfsprekend kunnen aanvullen in het staatsvormende project. Zo dooradert het dialogische en ostentatieve heel de staatsvormende strategie.

Ik vergat het vierde criterium niet: het betreft de naspeurbare intentie van de nieuwe staat om *contact te leggen met andere landen*. In zijn doctoraat over het statuut van Taiwan wijst Somers ons

erop dat het hier eigenlijk een circulaire redenering betreft. Om als staat te worden erkend, officieus en, wat later, officieel middels opname in internationale organisaties en statenbonden, moet men dus al een staat zijn:

“Het vermogen om betrekkingen aan te gaan met andere staten (...) is het meest omstreden van de vier Montevideocriteria. Om te beginnen gaat het om een circulair criterium. Door te spreken van ‘andere’ staten wordt de statelijkheid van de betrokken entiteit immers voorondersteld. Bovendien noopt het criterium tot de voorafgaande vaststelling dat de ‘andere’ entiteiten zelf staten zijn, waardoor het probleem in zekere zin wordt verlegd. Een punt van discussie is tevens of het vermogen om betrekkingen aan te gaan met andere staten moet worden opgevat als de abstracte bekwaamheid om dergelijke betrekkingen aan te gaan, dan wel als de concrete gelegenheid daartoe.”⁸¹

Het lijkt de kwadratuur van de cirkel; de paradoxale situatie geeft zelfs een uitweg aan landen die een nieuwkomer voorlopig liever niet erkennen. De vraag kan namelijk altijd worden gesteld namens wie afgevaardigden van de nieuwe entiteit spreken. Op grond daarvan kunnen gevestigde staten een tijd de kat uit de boom kijken. Nu ben ik van mening dat dit criterium best wordt bekeken als een soort van horizontale vereiste. Daarmee bedoel ik dat het contact leggen een diplomatieke opgave is die al heel vroeg inherent deel uitmaakt van de actieve voorbereiding van het staatsvormende project. Het maakt met andere woorden inherent deel uit van de goede invulling van de andere criteria.

Een momentum is dus *méer dan een perimeter* in tijd en ruimte die verandering mogelijk maakt op basis van een sterk aanbod en een dwingend appel. Het veronderstelt wel degelijk een gebruiksaanwijzing, een plan of stafkaart om zich optimaal te laten benutten. Een min of meer precies tijdsplan, met inbegrip van alle beslissingen die op tijd en stond te nemen zijn, maken de kern uit van zo’n plan. Nemen we het Belgische voorbeeld als uitgangspunt, met de wederzijdse houdgreep van de twee grote bevolkingsgroepen: de Vlamingen en de Franstalige Belgen (Walen en een groot deel van de Franstalige Brusselaars). Stel dat Vlaanderen zich voorneemt om zijn staatsvormend proces meer gestaag en planmatig vorm te geven. Een proactieve benadering zou dan in de plaats komen van een louter reactieve opstelling, zoals we die actueel gewoon zijn, telkens periodieke institutionele hervormingen zich aankondigen. In regel fungeert de Belgische federatie dan als doorgeefluik van bijkomende Vlaamse financiële middelen naar Wallonië en Brussel, in ruil waarvoor de deelstaten bevoegdheden krijgen die eerder uitsluitend of nog gedeeltelijk toekwamen aan de federatie. Vooral Vlaanderen is vragende partij voor die bevoegdheden, maar krijgt naar verhouding te weinig fiscale armslag toegewezen om de nieuwe bevoegdheden ook goed in te vullen.

In dit Vlaams-Belgische voorbeeld is de exceptie de mogelijke usurpatie door een Vlaamse regering van alle resterende federale (dus: Belgische) bevoegdheden op basis van de onmogelijkheid om nog een federale regering te vormen na verkiezingen, omdat het niet langer lukt om een werkbare federale parlementaire meerderheid samen te stellen.⁸² Of de onmogelijkheid om nog een kloppende federale begroting voor te leggen en te stemmen als gevolg van het financiële failliet van het Waalse Gewest en de Franstalige Gemeenschap. Die uitzonderingstoestand behelst een ongrondwettelijke actie, dus wel degelijk een *disruptief moment*, maar meteen gaat het licht aan in de ‘momentumgrot’, met galerijen richting volwaardige staatkundige onafhankelijkheid (§ 6.). Er is een lucifer aangestoken; de exceptie is gemaakt. De periode van actieve voorbereiding, van ‘wachten’, kan eindelijk zijn rendement bewijzen. Het

wachten kon overigens nooit een doel op zich zijn: een eeuwig getrappel ter plaatse is niet meer dan een ‘attentisme’. Een routeplan dat de tweetrapse aanpak operationaliseert dient de Vlamingen tot kompas in de grot. De lucifer van de Vlaamse eidos geeft hen het zelfvertrouwen om, zonder over de eigen voeten te vallen, het op een draf te zetten naar de meest geschikte én gewilde uitgang: staatkundige onafhankelijkheid en soeverein lidmaatschap van de EU.⁸³ Hun tempo geeft alle internationale commentatoren en critici van het Vlaamse initiatief het nakijken. Het belang van een routeplan voor staatsvorming is het *behoud van het initiatief*. Zonder plan is het moeilijk om snel en wendbaar in te spelen op het appel van het momentum. Uit het ene volgt het andere; daarbij mag het ritme van de ondernomen acties niet verloren gaan.

In wat voorafging, bracht ik al tal van kenmerken en eigenschappen van het momentum samen. Eerder had ik het al over de geografie van de momentumperimeter. Er is een appel- en een aanbodzijde, die respectievelijk corresponderen met het voldongen feit en de gevoeligheid voor context. De integratie van beide noemen we het momentumbesef. Nu bekijken we meer precies wat de grot ‘vult’, wat ons ‘ten dans’ vraagt en hoe we de dans leiden zonder - alweer - te struikelen over de eigen voeten. Een nieuw element is daarbij het *belang van een plan of een traject*. Dat voegt zich bij het *ostentatieve* en het *dialogische*, waarover we al het eerder hadden (§ 12.). De verwantschap tussen deze kenmerken is duidelijk: een plan heeft niet enkel de bedoeling om de zelfdiscipline, het eigen ritme, te bevorderen, maar zendt een signaal van transparantie uit naar de rest van de wereld. Dat hoeft niet te betekenen dat de voortrekkers van een natie die staat wil worden geen slagen om de arm mag houden of niets in de mouw mag hebben. De grote lijnen van de strategie naar onafhankelijkheid moet niettemin duidelijk zijn voor de internationale statengemeenschap. Die lijnen moeten inhaken op de kairos die de deur op het momentum opent. Dat deze strategie geen gebruik van geweld zal behelzen, geen iconoclasmes, geen schending van de mensenrechten, geen blinde obstructie van internationale verdragen: dát is de boodschap die een plan communiceert. Integendeel: betere democratische geplogenheden, duurzaamheid op alle vlak, voorbij aan internationaal wij-zij-denken (multilateralisme), dát is het project van nieuwe republieken in het verdere verloop van deze eeuw.

Het momentum vraagt een plan; het vraagt eveneens om *de rangen te sluiten*. Dat betekent zoveel als consensus in de schoot van de natie. Ik veronderstel niet dat alle leden van de gemeenschap zonder reserves het project van staatsvorming onderschrijven. Wél dat de onderlinge solidariteit, eenmaal de exceptie een feit is, groter is dan meningsverschillen over wat de natie uiteindelijk op de drempel van volkomen zelfbeschikking heeft gebracht. Het kan zijn dat er mensen zijn die nut noch zin inzien van de opstap naar een eigen republiek of die de geste anachronistisch vinden. Het zou zelfs kunnen gaan over regelrechte tegenstanders. Toch moet het mogelijk zijn om hen over de streep te trekken. Eenmaal de emanatie van het momentum zich laat opmerken, is er geen weg meer terug. Samen in het schuitje betekent zoveel als samen uit, maar evengoed samen thuis. Het momentum hoeft niet ondergaan te worden als een schemerzone of, erger nog, een vagevuur. Het is een volstrekt nieuwe situatie waarbij sommigen zich beter voelen dan anderen, bezielde als ze zijn door het heilig vuur van kairos, omdat het meer aansluit bij hun verwachtingen, maar waarbij de natie en haar cohesie wel blijft primeren. Inspelen op het momentum is daarom geen vlucht vooruit van een maatschappelijke en politieke voorhoede; het is een voortdurende zorg de kudde samen te houden en niemand achter te laten.

Toch is het momentum doorkruisen geenszins een ‘traag’ of anderszins ‘langzaam’ gebeuren. In het momentum staat, zoals gezegd, tempo, ritme aan de dagorde. Eerder sprak ik van ‘gestaagheid’, van het ‘vóór’ blijven, het behoud van het vormend initiatief. *Het momentum vraagt*

om het hoofd koel te houden. Het vraagt om aandacht, om een *festina lente*. Enerzijds heeft het momentum de neiging om zichzelf danig te versnellen. Dat wil zeggen: elk stappenplan heeft de neiging om zich op te splitsen in een soort van boomstructuur van steeds fijnmaziger ‘als-dan’-beslissingen. Dat toenemende veelvoud van te nemen beslissingen vraagt almaar nadrukkelijker om op hetzelfde moment een antwoord te krijgen. Het gaat steeds sneller en sneller en de fronten - economisch, diplomatiek, territoriaal, verdragsrechtelijk en ga zo maar door - vermenigvuldigen zich ras. Hoe de wereld zich opstelt tegenover een staatsvormend proces dat zich effectief ontvouwt, bepaalt welk pad precies wordt afgelegd richting eindmeet - over een onoverzichtelijk decor van te treffen grote en kleinere besluiten, niet reactief, maar net om de vele vragen en bedenkingen van gevestigde landen en hun samenwerkingsorganisaties vóór te blijven. De curve van de pluriformiteit lijkt exponentieel te stijgen.

Anderzijds veronderstelt het momentum *staatsmanskunst*, dus de discipline om het hoofd koel houden en tijdig te remmen in haarspeldbochten die kunnen opduiken. Met *métier* beslagen op het ijs verschijnen en de felle druk kunnen weerstaan schept de nodige tijd en ruimte om goede keuzes te maken. Het momentum, het doorsteken van de vervulling van de ene voorwaarde naar de andere om tot het einddoel te geraken, hoeft geen mallempolen te zijn van steeds meer precare beslissingen, want genomen in altijd maar grotere onzekerheid, naarmate de weg verder wordt afgelegd. Een bedaagde routine kan een plausibiliteit installeren om bepaalde keuzes te maken en andere niet en daar erkenning voor te krijgen - van de externe waarnemers evenals van het momentum zélf.

Geschikt inspelen op het momentum is daarenboven afhankelijk van de kracht van de eidos. Een sterk identitair - op alle vlakken: cultureel, economisch, sociaal, politiek - zelfvertrouwen levert meer vrijheidsgraden op, eenmaal binnen in de momentumgrot, in de perimeter van het kansrijk handelen. De textuur van de toedracht, de context, wordt anders aanvoeld door een gemeenschap die stevig in de eigen schoenen staat tegenover een volk dat minder zeker van zichzelf is. We noemden het eerder de ‘politieke economie van het momentum’ (§ 9.). Indien een nationale eidos het profiel aanneemt van een verbintenis met de toekomst, een levend engagement, haast een a priori, dan laat het momentum zich overweldigen door de stuwende logica van de achterliggende idee. Dan is het vrij baan voor de natie om snel tot staat door te stoten. Momentum krijgt dan werkelijk de betekenis van inertie, doorwerking op basis van de intrinsieke kracht van de zending die een nieuwe staat ziet in het samenspel van wereldinvloeden, politiek-statelijke en andere.⁸⁴

Eigenlijk kunnen we de dynamiek van het momentum beschouwen als het verhaal van de wortel en de stok, van sturing en stuwing. Een goed gestoffeerde eidos heeft een *stuwende kracht*, de keten van noodwendigheden - uit de ene niet langer uit te stellen beslissing volgt de andere - is het *sturend vermogen* van het momentum zélf. Indien een regering niet langer kan worden gevormd en een land een aanslepende institutionele en constitutionele crisis doormaakt, kan een cesuur de situatie om zijn kop zetten dat het ondenkbare realiteit kan worden. Een verklaring van soevereiniteit van een deelstaat is dan een absolute *game changer*, een spelverlegger. De speelkaarten worden opnieuw geschud en rondgedeeld, voor een spel met heel andere regels. Het landsdeel dat de soevereiniteit uitroept, trekt het laken naar zich toe en kan terecht beweren dat, wil chaos vermeden worden, er geen weg meer terug is. De Rubicon is overgestoken; vanaf dan volgt vanuit het ene te nemen besluit haast automatisch het andere. Het momentum stuurt en blaast tegelijk de wind in de zeilen, want het laatste wat de internationale gemeenschap wil is half

werk. Duidelijkheid is nodig; nieuwe staten zijn in regel niet welkom, behalve wanneer hun komst onontwikkbaar is. Internationale statenkoepels en organisaties halen dan mee de verlostang boven.

We zouden deze paragraaf kunnen besluiten door het politieke adagium *“never waste a good crisis”* opnieuw onder de aandacht te brengen. Eerder (§ 6.) bekeken we dit gezegde wat met een scheef oog, omdat er altijd politieke spelers zijn die crisissen al dan niet bewust uit de hand laten lopen om vervolgens als ‘*deux ex machina*’ veranderingen door te voeren en zo (tijdelijk) de orde te herstellen. Meestal is het de aanpak van entiteiten en leiders die niet zo stevig geheid zijn in hun eigen overtuigingen en wachten tot er naar hen wordt gekeken vooraleer ze hun nek enigszins durven uitsteken. De dreigende catastrofe, indien niets wordt ondernomen, geeft hen een soort van rugdekking. Het is een bondgenootschap met de crisis zélf, waarbij vooral belangen op korte termijn de inzet zijn. Het verband met het momentum moge nochtans duidelijk zijn en ook hier speelt weer die ‘politieke economie van het momentum’: als de druk maar groot genoeg is, wordt vaak met halve maatregelen genoegen genomen. Toch hoeft deze wat cynische en zelfs machiavellistische opstelling niet aan ons besteed te zijn. Ik althans zet liever in op een stevige eidos. Maar de noodzaak die internationaal gevoeld wordt om het geweer van schouder te veranderen, bijvoorbeeld naar aanleiding van de klimaatcrisis, verschuivende geopolitieke verhoudingen en onvoorziene conflicten, kan eveneens aspirant-staten hun oor te luisteren leggen bij het *“verspil geen goede crisis”*. Immers, het komt er dan op aan het eigen project voor te stellen als een bijdrage aan de oplossing van een wereldomspannende uitdaging. Ik hoop dat het uit mijn opstel duidelijk is dat de hedendaagse invulling van nationalisme die ik hier heb bepleit oprecht internationaal georiënteerd is. En zich ook niet langer laat opsluiten in de typisch negentiende- en twintigste-eeuwse classificatie van nationalisme in etnische, culturele en civiele uitvoeringen. Dat lijkt passé. Een nationaalbewuste politiek op basis van culturele duurzaamheid en democratische geestdrift, gestoeld op wat ik ‘eidos’ heb genoemd, is de natuurlijke ‘*compagnon de route*’ van elke geslaagde nieuwe ordening van wereldverhoudingen in deze eeuw.

§ 15. Proeve van besluit

Momentum. Het is een begrip in de politieke theorievorming dat ‘blijkt’ op scharniermomenten in de geschiedenis, maar zich vooral niet zo graag wenst te laten vastpinnen. In dit essay heb ik de perimeter willen onderzoeken van het momentum. Het ging vaak over licht en klaarte, want dat was geregeld nodig. Er is veel ‘bijgelicht’ om tot beter begrip te komen. Heidegger hielp, want het momentum versluiert zich voortdurend, terwijl het zich ook wel geeft - voor wie er de tijd voor neemt. In plaats van de vraag te stellen ‘waar’ het momentum begint en ‘waar’ het eindigt, heb ik daarom het begrip in zijn waardigheid en deels ook in zijn raadselachtigheid willen laten. We hebben ons veeleer de vraag gesteld ‘hoe’ het momentum zich laat opmerken, wat zijn dimensies zijn en welke bijzondere politieke intuïtie nodig is om ‘in’ het momentum te treden. Daarvoor moet je eerst de draak verslaan van de exceptie, de uitzonderingstoestand. Alleen een noodsituatie geeft toegang tot de mogelijkheden en kansen van het momentum. Dat signaleert zich door kairos, de oproep ook daadwerkelijk ‘in het gat’ te springen. De exceptie scheppen doe je omdat je vermoedt dat kairos zich zal melden en de deur zal openzetten op het momentum.

Nu, voor wie zweert bij het binnen de lijntjes kleuren, ruikt het vast allemaal sterk naar plat politiek opportunisme en politiek-filosofisch machiavellisme. Zelfs het goedkope verwijt van populisme zou hoorbaar kunnen zijn, maar een exceptie moet je nu eenmaal zelf optrekken, zelf orkestreren. Daarbij moet je als gangmaker van verandering niet uitgroeien tot een handelaar in angst, complotten of apocalypsen (in het meervoud, zonder hoofdletter...). Die zijn er namelijk al genoeg. Het gaat om ernst, het schellen van de bel dat de speeltijd voorbij is. Iemand moet namelijk de bel luiden terwijl anderen nog graag een tijdje verder spelen. Twijfel is evenwel niet toegelaten: de geopende deur kan dichtslaan en dan is het moment - en het momentum - voorbij. Een dwingende roep, we noemden het een appel, een (in het Engels) *sense of urgency*.

Het lijkt me daarom hier op zijn plaats om zelf een oproep te doen. Wie het verdere politieke verloop van de eenentwintigste eeuw wil beïnvloeden, wie vooral de veerkracht en wendbaarheid van het geweldige culturele patrimonium van de mensheid wil handhaven en vrijwaren - de culturele duurzaamheid van de vele politieke gemeenschappen die de wereld rijk is -, doet er goed aan een momentumbesef te ontwikkelen dat gevoelig is voor trends en opportuniteiten. Er is nood aan visionairen en voortrekkers met een goede neus. Het cultiveren van een momentumbesef is meteen ook het 'wachten' of het 'waken', het latent in kracht al 'hier' zijn om te doen wat gedaan moet worden wanneer het momentum roept, van de andere oever van de exceptie.⁸⁵ De uitzonderingssituatie is een aanleiding die zich laat in stelling brengen. Het momentum is de ruimte, de perimeter waarbinnen een antwoord kan komen op oorzaken die tot kansen kunnen uitgroeien, als ze tenminste het juiste gevolg krijgen. Kansen om het goede te laten groeien en bloeien, maar evengoed kansen om wat in het kwade verkeert te neutraliseren. Ik doe graag een oproep naar actieve voorbereiders die gestaag aan de weg willen timmeren om hun plaats in te nemen en voorbij de politieke waan van de dag te denken en te 'voelen' - dat is: momentumbesef te kweken.

Aanvankelijk legde ik me in deze tekst bijzonder toe op het klimaatvraagstuk. Dat was omdat de kwestie wel degelijk nog steeds een crisis lijkt en geen *Ernstfall*, maar ze wel degelijk belangrijke existentiële vragen oproept. De grenservaring heeft het bijzondere vermogen om het menselijke instinct voor het momentum te versterken. Een gevoeliger momentumbesef vergroot de kans aanzienlijk dat nieuwe staten het licht zullen zien en ze spelers worden die fundamentele vragen opwerpen en voorleggen aan EU, Oeso, VN en ga zo maar door. Het zijn de vragen naar de mensenmaat van technologie, solidariteit en democratie. Kleinschalige entiteiten die voor zichzelf het momentum hebben benut en opgestegen zijn tot nieuwe soevereine mogendheden, getuigen van een grote beweging wég van schaalvergroting en gelijkschakeling. In de plaats daarvan krijgen ze tijd en ruimte om hun eigen sterktes aan te boren en voorbeeldpraktijken te ontwikkelen die mondiale uitdagingen mee van antwoord kunnen dienen. Het is Heideggers 'Kehre' in volle actie. Ik hoop een bijdrage te hebben geleverd aan wat zou kunnen uitgroeien tot een debat over een toekomstgerichte nationaal geïnspireerde politiek. Het is een pleidooi voor een nationalisme of regionalisme met als intermediair doel een intergouvernementele democratisering van de EU, om vervolgens, waar mogelijk, polarisering in te doen ruilen voor meer vruchtbare manieren van spanning en verstandhouding, dus in de vorm van een multilateralisme. Ik geloof niet in een conflictvrije wereld. Maar meer concreet zelfbesef van de geworteldheid en gelaagdheid van historische gemeenschappen, hoe naties zichzelf als een palimpsest door de geschiedenis hebben overschreven, zal hen wellicht minder gemakkelijk doen meegaan in een opbod op wereldschaal tussen wat in wezen slechts ideologische en economische visies zijn op ordening. Het is -

letterlijk! - een afkering van elke *de abstracto* en *ex cathedra* opgelegde ‘nieuwe wereldorde’, dus van elke utopie. Want, nemen we hier Heidegger nog eenmaal ter hand:

*“Waar is dat beslist? Op welke manier? Op welke grond? Op basis van welk gezag?”*⁸⁶

Over het belang van het momentum om tot duurzame veranderingen in ’s werelds bestel te komen, valt nog veel meer te besluiten dan ik in deze tekst heb willen doen, laat staan in deze slotparagraaf. Daarom luidt de titel van deze afsluitende woorden ook ‘proeve van besluit’. Natuurlijk zal het momentum blijven bestaan als een bijzonder fenomeen eigen aan complexe vraagstukken en beslissingen in onzekerheid, hoe goed het ook zit met het eigen zelfvertrouwen van gedreven groepen mensen. Anderzijds dreigt met de ontwaarding van het zelfoplossend vermogen van menselijke gemeenschappen eveneens het momentum wat in het verdomhoekje te geraken. Het momentum is een appel en een aanbod en is dus geen algoritme dat controleerbare resultaten oplevert. Het vloekt met de maakbaarheidsillusie waarmee ik dit essay opende; een gevaarlijke illusie die de waarlijk legitieme maakbaarheid maar moeilijk kan plaatsen, namelijk die van de *autonome en rationele zelfbepaling* van individuen, maar eveneens van hun gemeenschappen.⁸⁷ Reflectie over en promotie van het begrip ‘culturele duurzaamheid’ kan het momentum in de doorstart van verandering evenwel blijvend verzekeren van ademruimte en armslag om mensen in beweging te krijgen. Dat is een minimale conclusie die ik graag wens te trekken en waarvan ik hoop dat ze bewaarheid mag worden in de beslissingen die gemeenschappen van mensen zullen nemen over hun collectieve toekomst.

- * -

¹ Willem de Zwijger, ‘Vader des Vaderlands’, sprak oorspronkelijk deze befaamde woorden in het Frans uit: *“Point n’est besoin d’espérer pour entreprendre, ni de réussir pour persévérer.”* Willem was stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht en leider van de opstand tegen de Spaanse machthebbers in de zestiende eeuw. Hij werd vermoord door Balthasar Gerards (1557-1584). Sommige bronnen schrijven het citaat eerder toe aan de Bourgondische hertog Karel de Stoute (1433-1477). Classicus Aloïs Gerlo (1915-1998) stelde zich overigens de vraag of de humanistische gerichtheid van Willem wel in overeenstemming te brengen valt met het aan de stadhouder toegeschreven aforisme (n.a.v. de herdenking 1584-1984 in oktober 1984 in de Koninklijke Academie van België te Brussel):

“Ik betreur deze identificatie als het ware met Oranje. Nergens heb ik kunnen achterhalen of Oranje deze woorden werkelijk heeft uitgesproken of neergeschreven. Volgens Eugène Baïe berust zij op een mondelinge traditie. Ook Van Roosbroeck schrijft « wij weten niet wie deze wijsheid hem ooit in de mond gelegd heeft. » Anderzijds is het een louter retorische, goed klinkende uitspraak die echter weinig zijn heeft. Het (b)lijkt me ondenkbaar dat de humanist Oranje, sterk beïnvloed door Erasmus' gedachtegoed, van mening was dat het niet nodig is te slagen om te volharden, dat hij al dat leed, want het was eindeloos (denk maar aan zijn drie gesneuvelde broers en de duizenden andere doden) op zich heeft genomen en heeft volhard zonder hoop om te slagen. Bijgevolg het leed om het leed en de strijd om de strijd. Dat onmenselijke heeft bij Oranje geen zijn en wordt trouwens weerlegd door de feiten.”

Gerlo geeft hier een uitgesproken progressieve invulling van het humanismebegrip, sterk gekleurd door een bepaald pacifisme, niettegenstaande hij Willem zich op Erasmus (ca. 1467 - 1536) laat beroepen en diens theorievorming over de rechtvaardige oorlog. Overigens deed Gerlo deze uitspraken in een periode dat hij resoluut de kant koos van het atlantisme in het ultieme opbod met de Sovjet-Unie in de jaren tachtig van vorige eeuw, de laatste jaren vóór het einde van de Koude Oorlog.

Met dank aan Paul Meeus om mij op dit interessante debat over het eigenaarschap van *“Het is niet nodig...”* te wijzen.

² *“Only the full experience of this capacity can bestow upon human affairs faith and hope.”* Cfr. p. 249 in Arendt, H. (1958). *The human condition*. Chicago: University of Chicago Press.

³ Tussen het begin van de Eerste Wereldoorlog (1914) en de val van de Berlijnse muur (1989); de twintigste eeuw is de eeuw van botsende ideologieën geweest: kapitalisme, communisme, fascisme.

⁴ ‘Momentum’ komt net zoals ‘moment’ van het Latijnse werkwoord ‘movi’, ‘bewegen’. De Nederlandse woorden ‘motor’ en ‘motief’ (‘beweegreden’) zijn eveneens van ‘movi’ afgeleid.

⁵ Cfr. Meadows, D., Meadows, D., & Randers, J. (1972/2008). *Rapport van de Club van Rome. De grenzen aan de groei*. Utrecht: Uitgeverij Het Spectrum b.v.

De vijftigste verjaardag van het Rapport van de Club van Rome vormt aanleiding om de door sommigen als profetisch ingeschatte voorspellingen opnieuw onder de aandacht te brengen; cfr. bv. Tielema, J. (2022). *We waren gewaarschuld. Over een profetisch milieurapport en wat we er (niet) mee deden*. Amsterdam: Das Mag Uitgeverij b.v.

⁶ Cfr. Mouffe, Ch. (2013). *Agonistics. Thinking the world politically*. Londen/New York: Verso.

⁷ Voor onderzoek naar de recente introductie van het tijdvak ‘Antropoceen’ in de ideeëngeschiedenis, zie bv. Crutzen, P.J., & Stoermer, E.F. (2000). The Anthropocene. *IGBP Newsletter*, 41, 17-18. Het begrip zou afkomstig zijn van de Russische geoloog Alexei Pavlov, die het in 1922 voor het eerst hanteerde.

⁸ De uitdrukking “*een klimaat op steroïden*” vinden we in ons taalgebied terug bij Belgisch klimatoloog Jean-Luc Van Ypersele (UCLouvain). Hij laat in 2022 deze uitdrukking optekenen in verschillende kranten, bijvoorbeeld De Morgen (5 maart 2022) en eerder, naar aanleiding van de grote wateroverlast en overstromingen in Wallonië tijdens de zomer, in Het Nieuwsblad (16 juli 2021), Het Laatste Nieuws en De Morgen (allebei 19 juli 2021). In Humo van 8 juli 2022 neemt klimatoloog Wim Thiery (VUB) dezelfde woorden in de mond.

⁹ Cfr. pp. 747 in Borges, J.L. (2016). *De verhalen*. (Ned. vert. door B. van de Pol & M.S. Belacortu). Amsterdam/Antwerpen: De Bezige Bij.

¹⁰ ‘Ernstfall’ is het geijkte Duitse begrip om te verwijzen naar de exceptionele situatie, de uitzonderingstoestand.

¹¹ Ons woord ‘crisis’ is afgeleid van het Oudgriekse werkwoord ‘krinein’ (κρίνειν), dat ‘oordelen’ betekent. ‘Kritiek uitoefenen’ is dus het (leren) uithouden van een spanning tussen meningen en gedragingen van anderen en zichzelf.

¹² De exceptie, uitzonderings- of noodtoestand is dus iets heel anders dan het lot, de fortuna (‘fortuna’) of de voorzienigheid, niettegenstaande er wel degelijk een samenhang valt na te wijzen. Hierover kaart filosoof Tinneke Beeckman de COVID-19-crisis aan en ze schrijft in de krant *De Standaard* van 7 mei 2020 (‘Fortuna is niet de vijand’):

“(...) de fortuna bepaalt deels wat je overkomt, maar je hebt zelf een belangrijke rol te spelen. Hoe gepaster je op wisselende tijden reageert, hoe minder greep de fortuna op je heeft. Machiavelli vergelijkt haar met een onstuimige rivier, die als ze woest wordt, vlaktes onder water zet, bomen ontwortelt en huizen vernielt, overal grond met zich meesleurt om die elders weer achter te laten: iedereen slaat op de vlucht, iedereen moet buigen voor haar geweld en weerstand is onmogelijk. Maar in rustigere tijden kunnen mensen maatregelen nemen, door bijvoorbeeld dijken te bouwen. Een mens beheerst niet alles, maar een vooruitziend en wijs mens kan wel heel wat doen. Nooit op je lauweren rusten, is Machiavelli’s eerste aanbeveling.”

De Florentijnse politieke denker Niccolò Machiavelli (1469-1527), COVID-19 en Beeckmans “*dijken bouwen*” (wat we ‘wachten’, ‘waken’ of ‘actief voorbereiden’ zullen noemen) komen in dit opstel allemaal aan bod; de eerste twee zijdelings, het laatste is een kerngedachte.

¹³ ‘Ongestructureerde’ (of: ‘wicked’) problemen bestaan naast de meer bevattelijke ‘gestructureerde’ en ‘semigestructureerde’ problemen. Cfr. Seager, T., Selinger, E., & Wiek, A. (2012). Sustainable engineering science for resolving wicked problems. *Journal of Agricultural Environmental Ethics*, 25, 467-484; cfr. pp. 7-13 in Oshaju, H. (2021). *Kairos. Great people arise from great moments and opportunities*. (Met voorw. van S. Adelaja). Nigeria: SesiProjects.

¹⁴ “*So, in the twenty-first century, what is new in this regard? Should we consider global warming a new component of the international agenda? Or is it just as Kautilya and Sun Tzu wrote over two thousand years ago, that any leader who wants to be successful must strike a balance between the desires of his people and the resources of nature?*” Cfr. p. 11 in Holslag, J. (2019). *A political history of the world. Three thousand years of war and peace*. Londen: Penguin Books.

¹⁵ Cfr. vraaggesprek met Peter Sloterdijk in *Knack*, 13 mei 2009.

¹⁶ “*(...) in allen Versammlungen und Zeitungen hallt das Wort Krise (...) als der Ausdruck für eine vorübergehende Störung des Behagens, mit dem man sich über die Tatsache belügt, daß es sich um eine Katastrophe von unabsehbaren Ausmaßen handelt, die normale Form, in der sich die großen Wendungen der Geschichte vollziehen.*” Cfr. p. 11 in Spengler, O. (2012). *Jahre der Entscheidung*. Londen: Arktos Publishing Ltd.

¹⁷ “(...) Nationen waren Ideen, in dem Sinne wie Goethe von der Idee seines Daseins spricht: die innere Form jeder Tat, in jedem Wort verwirklicht. ‘La Nation’ im Sinne von 1789 war aber ein rationalistisches und romantisches Ideal, ein Wunschbild von ausdrücklich politischer, um nicht zu sagen sozialer Tendenz. Das kann in dieser flachen Zeit niemand mehr unterscheiden. Ein Ideal ist ein Ergebnis des Nachdenkens, ein Begriff oder Satz, der formuliert sein muß, um das Ideal zu ‘haben’. Infolgedessen wird es nach kurzer Zeit zum Schlagwort, das man gebraucht, ohne sich noch etwas dabei zu denken. Ideen dagegen sind wortlos. (...) Die wirkliche Nationen sind Ideen (...) sie sind durch ihr bloßes Dasein schon eine Art von Ordnung.” Cfr. p. 25, ibidem.

¹⁸ Heidegger vermeldt zijn concept ‘die Kehre’ voor de eerste maal in zijn brief ‘Über den Humanismus’, gericht aan Jean Beaufret in het najaar van 1946. Het betekent eveneens een keerpunt in de oriëntatie van zijn filosofische werkzaamheden. ‘Humanisme’ vertrekt niet langer vanuit het subject, als uitiem eindpunt van de metafysica (en zelfs van de filosofie *an sich*). Heideggers humanisme is voortaan gebouwd op de waarheidsontsluiering van elk ‘wezen’ (te begrijpen als werkwoord: aanwezig zijn, bewonen, hier- (of daar-)zijn), dus van de levenspraktijk zélf van het Dasein, de authenticiteit van de zogenaamde ‘ethos’. Dus, in zijn ‘eerste filosofie’ vertrekt Heidegger van de Oudgriekse eidos (εἶδος; ‘wezen’, in de betekenis van ‘vorm’); met zijn ‘nieuw begin’ verlegt hij de aandacht naar de ethos (ἦθος; ‘wezen’, nu dus in de betekenis van ‘ergens (thuis)horen’). Cfr. Heidegger, M. (2010). *Über den Humanismus*. (11de druk). Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.

¹⁹ “Die Kehre ereignet sich, wenn der Mensch sich fragend und denkend seines Zustandes bewußt wird und in einem ‘anfänglicheren’ Denken in die Weite seines Wesensraumes zurückfindet.” Cfr. p. 43 in Schwaabe, Chr. (2001). *Seinsvergessenheit und Umkehr. Über das ‘richtige Denken’ bei Eric Voegelin und Martin Heidegger*. (2de, herw. ed.; deel V in de reeks ‘Occasional Papers’). München: Ludwig-Maximilians-Universität.

²⁰ Een actuele, sterk ecologisch georiënteerde invulling van ‘De Grote Ommekeer’ vinden we in Kortens, D. (2007). *The great Turning: From empire to world community*. Oakland, CA: Berrett-Koehler Publishers.

De vzw Waerbeke, die in Vlaanderen de beleving van de waarden stilte, rust en ruimte vleugels wil geven, vertaalt David Kortens (° 1937) kerngedachte van ‘De Grote Ommekeer’ als volgt: “... *omvattende transitiebeweging naar een leven-ondersteunende toekomst voor milieu, mens en maatschappij*.” Cfr. www.waerbeke.be

²¹ De allegorie van de grot vinden we terug in Plato’s tekst Politeia, VII, 514A-520A. Cfr. Plato. (2005). *De ideale staat*. (Ned. vert. door G. Koolschijn). Amsterdam: Athenaeum.

De gelijkenis gaat over een grote grot met een gevangenenverblijf waarin geen daglicht doordringt. De gedetineerden zijn al heel hun leven vastgeklonken met hun rug naar de ingang en ze kunnen alleen maar naar de achterwand van de grot kijken. Ze kunnen elkaar niet zien, ze kunnen hoogstens met elkaar discussiëren over de beelden die ze zien verschijnen op de wand tegenover hen (dus de achterwand van de grot). Die beelden worden geprojecteerd door een vuur waarvan het lichtschijnsel over een muur straalt die achter de gevangenen is opgetrokken. Er lopen mensen heen en weer achter de muur die voorwerpen boven de rand uitsteken en waarvan de .schaduwen dus op de wand vallen die de gekluisterden kunnen zien. Wat achter de muur wordt gezegd, dringt als echo’s door tot bij de gevangenen. Ze leven dus met schaduwen en echo’s, die ze voor de werkelijkheid houden.

Stel nu dat een gevangene zichzelf zou kunnen bevrijden. Zich omdraaien en de grot verlaten - de periagôgê - zou intens pijnlijk zijn voor de verstijfde ledematen, maar eveneens voor de ogen, die voor de eerste keer aan het vuur en het zonlicht zouden worden blootgesteld. Er zou een vervreemding komen van de mensen die nog steeds in de grot opgesloten zitten. Het verlaten van de plek tegenover de wand en het opdoen van nieuwe ervaringen maakt het voor de bevrijde persoon immers moeilijk, zo niet onmogelijk, om nog goed te communiceren met zijn voormalige medegevangenen. Dat kan zelf zover gaan dat zij de vrije man willen grijpen en doden. De bevrijde heeft een andere waarheidsopvatting dan de mensen die zich nog nooit hebben kunnen omdraaien, laat staan de grot verlaten.

22 “Wenn wir (...) nach dem aus dem JENSEITS scheinenden Licht suchen, das den Gefangenen - direkt oder durch einen Mittler - zwingt (anagkoito), sich umzudrehen, dann erhalten wir (...) die Auskunft, die periagogé sei unsere Zutat, unsere Hinzufügung oder unser Addendum. Die Periagogé ist nicht eine affirmative Antwort, sondern eine selbstaffirmative Aktion.” Cfr. p. 70 in Voegelin, E. (2004). *Auf der Suche nach Ordnung*. (Duitse vert. door H. Winterholler; deel X van de reeks ‘Ordnung und Geschichte’). München: Wilhelm Fink Verlag.

23 In het oorspronkelijke Duits van Nietzsche is het niet “Wiederkehr”, maar “Wiederkunft”, letterlijk “wederkomst” dus. Cfr. o.a. p. 173 in Nietzsche, Fr. (1985). *Alzo sprak Zarathustra. Een boek voor allen en voor niemand*. (19de druk; met inl. en voorw. van H. Marsman). Amsterdam: Wereldbibliotheek.

24 Cfr. p. 317 in Weber, M. (1956). *Soziologie. Weltgeschichtliche Analysen. Politik*. (Onder red. van J. Winckelmann en met inl. van E. Baumgarten). Stuttgart: Kröner.

25 “Wo aber Gefahr ist, wächst
Das Rettende auch.”

Cfr. p. 28 in Heidegger, M. (1962). *Die Technik und die Kehre*. (Voordracht uit 1949; deel 1 van de reeks ‘Opuscula - Aus Wissenschaft und Dichtung’). Pfullingen: Verlag Günther Neske.

26 “(...) Eidos bedeutet in der alltäglichen Sprache die Ansicht, die ein sichtbares Ding unserem sinnlichen Auge darbietet. Platon mutet jedoch diesem Wort das ganz Ungewöhnliche zu, Jenes zu benennen, was gerade nicht und niemals mit sinnlichen Augen vernehmbar wird.” Cfr. p. 19, ibidem.

27 Taleb, N.N. (2010). *The black swan. The impact of the highly improbable*. (2de ed., 29ste druk). New York: Random House, Inc.

28 “Das Nennen verteilt nicht Titel, verwendet nicht Wörter, sondern ruft ins Wort.” Cfr. p. 21 in Heidegger, M. (1959). *Unterwegs zur Sprache*. Pfullingen: Verlag Günther Neske.

29 “Durch diesen Ruf wird das Abwesende anwesend, wird der Mensch angerufen, die Dinge vorliegen zu lassen und in-die-Acht zu nehmen, um der Lichtung des Wesens des Seins, also der Wahrheit, einen Ort der Ankunft zu bereiten.” Cfr. p. 44 in Schwaabe, ibidem. Mijn vertaling van “Lichtung” door “klaring” beantwoordt aan de gelijkenis die Heidegger zelf in gedachten had met dit beeld van een lichte(re) plek in het bos.

30 “The problem of an eidōs in history, (...), arises only when a Christian transcendental fulfillment becomes immanentized. Such an immanentist hypostasis of the eschaton, however, is a theoretical fallacy.” Cfr. p. 120 in Voegelin, E. (1987). *The new science of politics: An introduction*. Chicago: University of Chicago Press.

31 Cfr. p. 40 in Žižek, S. (2015). *Event. De filosofie van de gebeurtenis*. (Ned. vert. door H. Stegeman). Amsterdam: Uitgeverij Boom.

32 “Love desires personality; therefore love desires division. It is the instinct of Christianity to be glad that God has broken the universe into little pieces, because they are living pieces.” Cfr. p. 139 in Chesterton, G.K. (1995). *Orthodoxy*. San Francisco, CA: Ignatius Press.

33 “Une nation est une âme, un principe spirituel. Deux choses qui, à vrai dire, n’en font qu’une, constituent cette âme, ce principe spirituel. L’une est dans le passé, l’autre dans le présent. L’une est la possession en commun d’un riche legs de souvenirs; l’autre est le consentement actuel, le désir de vivre ensemble, la volonté de continuer à faire valoir l’héritage qu’on a reçu indivis. (...) L’existence d’une nation est (...) un plébiscite de tous les jours, comme l’existence de l’individu est une affirmation perpétuelle de vie.” Cfr. III. in Renan, E. (2009). *Qu’est-ce qu’une nation? Conférence donnée à la Sorbonne 1882*. Paris: Champs Classiques.

³⁴ Bv. “Wenn Einblick sich ereignet, dann sind die Menschen die vom Blitz des Seins in ihr Wesen Getroffenen. Die Menschen sind die im Einblick Erblickten.” We kunnen dit vertalen als: “Wanneer inkiijk (in het wezen van het Zijn, nvdr) zich voordoet, dan zijn de mensen de van de bliksem van het Zijn in hun wezen getroffen. De mensen zijn de in de inkiijk aangekekenen.” Cfr. p. 45 in Heidegger (1962), *ibidem*.

³⁵ “Staat beduidt het koudste van alle monsters. Koud is ook zijn leugen; en deze leugen kruipt hem uit de mond: Ik, de staat, ben het volk.” Cfr. p. 52 in Nietzsche, *ibidem*.

³⁶ “Corpus enim multis eget rebus, ut valeat; animus ex se crescit, se ipse alit, se exercet.” Cfr. p. 317 (Brieven aan Lucilius, LXXX, ‘Over de voordelen van de armoede’) in Charpentier, M., & Lemaistre, F. (Red.). (1860). *Oeuvres complètes de Sénèque (le philosophe)*. Parijs: Garnier Frères.

³⁷ In de Griekse mythologie is Kairos Chronos’ jongste kleinzoon.

³⁸ Op het ogenblik dat we handelen zoals de uitzonderingstoestand ons opdraagt, sluit de opportuniteit zich weer. Het appel van het momentum vult de vrijgekomen plaats op en bezet ons met verantwoordelijkheden (jegens de wereld, anderen, onszelf) die volgen vanuit de actie-in-exceptie. Het blijkt dus niet mogelijk om kairos als ‘moment van de waarheid’ als ‘moment’ vast te houden. Hier ligt een bijzondere analogie met Heideggers opvatting van de waarheid, als ‘het onverborgene’ of ‘het (zich) onthul(len)de’, dat zich in zichzelf terugtrekt op hetzelfde moment als wanneer het zich lijkt prijs te geven. Wat ‘waar’ is, fundeert zijn eigen grond. Alêtheia (‘onverborgenheid’; Oudgrieks: ἀλήθεια) is zo een oorspronkelijkere opvatting van wat ‘waar’ kan worden genoemd dan de opvatting alsof ‘waarheid’ gelijk zou staan aan ‘juistheid’. Heidegger wendt zich voor zijn onderzoek ter zake onder meer tot Plato’s gelijkenis van de grot. Cfr. Heidegger, M. (1997). *Platons Lehre von der Wahrheit*. (4de, herz. ed.). Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.

³⁹ Cfr. p. 46 in Hermsen, J.J. (2014). *Kairos. Een nieuwe bevoegenheid*. (3de druk). Utrecht/Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij De Arbeiderspers.

⁴⁰ ‘Geestdrift’ is als synoniem ook naar diepere betekenis nauw verwant met ‘enthousiasme’. Dit begrip vindt zijn oorsprong in het Oudgriekse woord ‘enthousiasmos’ (ἐνθουσιασμός), dat ‘bezield door goddelijke inspiratie’ betekent.

⁴¹ Cfr. p. 34 in Žižek, *ibidem*.

⁴² De tweede wet van Newton luidt voluit: “De verandering van de impuls is recht evenredig met de resulterende kracht en volgt de rechte lijn waarin de kracht werkt.” Cfr. o.a. Newton, I. (2016). *The principia: Mathematical principles of natural philosophy*. (Eng. vert. door B. Cohen & A. Whitman). Oakland, CA: University of California Press.

⁴³ ‘Revolveert’ of ‘kantelt’: de lucifer dooft namelijk na korte tijd; dus indien de exceptie niet wordt benut, zal het momentum voorbijgaan, sluit het venster in tijd en ruimte zich opnieuw. De deur van de Janustempel met aan de ene kant de opportuniteit en aan de andere zijde het appel dat op ons wordt gedaan valt weer dicht.

⁴⁴ Cfr. p. 220 in van Eeden, F. (1979). *De nachtbruid*. (Met voorw. van W.H.C. Tenhaeff). Katwijk aan Zee: Servire.

⁴⁵ Cfr. p. 1 in Cliteur, P., & Ellian, A. (2016). *Legaliteit en legitimiteit. De grondslagen van het recht*. Leiden: Leiden University Press.

⁴⁶ Deze drie revoluties gaven alle aanleiding tot de redactie van belangrijke teksten, waarin soevereiniteit en mensenrechten centraal staan. Respectievelijk gaat het over de Amerikaanse 'Declaration of Independence' (1776), de Franse 'Déclaration des droits de l'homme et du citoyen' (1789) en het twee eeuwen oudere Nederlandse 'Plakkaat van Verlatinghe' (1581).

⁴⁷ De volledige tekst van 'Lichtbericht voor mensen' van Coryn (tekst) en Roelstraete (muziek) luidt als volgt:

"Bleek wicht en zacht en teer op de wet geboren, *Groen licht en dóór en weg*
en rechts en links tot ijs omvoren menselijke kegel warmt aan *en rechts en links*
wet wet en bloei: jd *rechts rèchts*
dààr is de mensman en vrouw en ogen in elkaar *dat is de wens*
wet wet *zoet wet*
een mens een mens op de weg staat de wet, *een mens een mens*
een nieuwe bron en op de lucht de wolken uitgeschreven langs de wi= e straal *een bataljon*
een spel van een ander land dat goud is in een hemel - *een spel*
een spel van rechts *een spel van rechts*
en links *en links*
van taal op mond gespreide benen, wijdopen armen *van staal op steen*
van taal en grond naar de rich: ng van de wind, van de wet - *van staal in steen*
in vlees en lichaam Waar is de weg van licht? *in vlees en lichaam*
open zonde waar de wet van licht? *open wonde*
in zacht licht *en rood licht*
Hé mens Rechts wenkt de wet van mensen op papier *Stop, bloed*
dààr is een mens. en lomp geluid van stalen aangezicht dat open staat en rook braakt en vuur
dààr wàs de mens.
Ver licht en schemergrauw van de wet *Dooft licht en rust en zeg*
en rechts en links van de wet *noch rechts noch links*
weg weg van de wet *weg weg*
dààr is de grensop de weg van de mens, *weg is de mens*
weg weg de wegmens... *wet wet*
een mens een mens de wetmens - *geen mens geen mens*
en kijkt niet om de andere mens dan God *een medaljon*
een wet en vroeger de Godmens op de mensenwet... gebroken *een speld*
een wet van steen *een held, slagveld*
en straf *om niets*
van kind en man Huilt geluiden rechts en links *dan woord en wet*
van God en ban links en rechts *dan moord en smet*
in vlees en lichaam huilt geluiden door de grond van rechts *in vlees en lichaam*
harde waarde de grond van links *open zonde*
en nachtzicht En s: lte voor de wet... s: lte voor de wet... *zonder licht*
mistslaap die geluiden huilt... huilt *hij zocht*
daar rust een mens. van links en rechts van rood en groen. *naar waar de mens?"*

Cfr. p. 195 in Poëtisch bericht. Lichtbericht voor mensen. (1962). *West-Vlaanderen*, xi.

⁴⁸ De Nederlandse hoogleraar G.F.M. van der Tang (1943-2011) verdedigde met verve de gedachte dat een nationale grondwet een identiteitskaart of paspoort dient te zijn van een natie, waarden en aspiraties van de gemeenschap inclusief. Wat een volk bezielt, drukt het volgens hem best uit in zijn constitutioneel document, naast de regels van de staatsorganisatie en de juridische grondslag van het overheidsoptreden. Voor de verdienste van zijn proefschrift ontving hij op 27 februari 2003 de zilveren penning van de Thorbecke-stichting. Cfr. van der Tang, G.F.M. (1999). *Grondwetsbegrip en grondwetsidee*. Alphen aan den Rijn: Wolters Kluwer b.v.

⁴⁹ Het Latijnse woord ‘radix’ betekent niet toevallig ‘wortel’.

⁵⁰ “Power, (...), is the ability to make people do what they otherwise would not have done.” Cfr. p. 8 in Holslag, ibidem; vgl. Dahl, R. (1957). The concept of power. *Systems Research and Behavioral Science*, 2(3), 201-215.

⁵¹ Cfr. Alesina, A., & Spolaore, E. (2003). *The size of nations*. Cambridge, MA: MIT Press.

⁵² “Je dirai la grandeur des petites nations. Elles seules sont à l'échelle de l'homme. Les gros empires ne sont qu'à l'échelle de l'espèce. Les petites nations ont créé la cité, la morale et l'individu.” Cfr. p. 22 in Finkelkraut, A. (1992). *Comment peut-on être croate?* Parijs: Gallimard.

Met dank aan Jaak Peeters voor de Nederlandse vertaling van dit citaat, die ik aantrof in Peeters, J. (2022). Massavorming, totalitarisme en de Europese QR-code. *Tekos*, 188, 30-41.

⁵³ Cfr. Huxley, A. (2006). *Brave new world*. New York: Harper Collins.

⁵⁴ Het dominaat is de periode in de geschiedenis van het Romeinse Rijk die aanbreekt met de hervormingen van keizer Diocletianus (aan de macht tussen 284 en 305). Het principaat, het keizerlijk gezag op basis van een verworteling in de eigen tradities, ruimt baan voor zuivere dwang en controle. Het autoritaire devolueert in het totalitaire. Cfr. bv. Esser, B.H.W. (2012). *Van principaat tot dominaat. De ontwikkeling van de Romeinse keizer van 'Eerste Burger' tot 'Heer en God'*. Zoetermeer: Lecturium b.v.

⁵⁵ De zogenaamde ‘secessiones plebis’. Cfr. Livius, *Ab urbe condita*, II, 32-33 & III, 50-55.

⁵⁶ Buyst, E., & Smeyers, K. (2016). *Het gestolde land: een economische geschiedenis van België*. Kalmthout: Uitgeverij Polis.

⁵⁷ Filosofisch begrip dat ‘geworpenheid’ betekent en meestal de menselijke verworteling en gelaagdheid van onze menselijke identiteit betreft. In zekere zin en ook hier, in deze tekst, verwijst het naar een onvermijdelijk handelen, een *feitelijkheid die zich aankondigt* en waarvoor je bij de tijd moet zijn om er geschikt op in te spelen. Het voldongen feit is zo eveneens constitutief, bepalend voor de context. Verder in de tekst zal ik voorstellen om de effectiviteit van staatsvorming, laat ons zeggen het voldongen feit ervan, in de legitimiteit te passen, dus op te nemen in de context. Op die manier kunnen twee werkbare manieren om te kijken naar statenopvolging (effectiviteit en legitimiteit) naast elkaar blijven bestaan en elkaar werkzaam aanvullen.

⁵⁸ Ik ga er in het bestek van deze tekst niet op in, maar de keuze - in feite: het bewustzijn - van een eidos hoeft niet te betekenen dat de precieze teneur van die eidos niet geleidelijk aan verandering onderhevig kan zijn. Het is geen etiket dat voor eeuwig en altijd op een natie blijft gekleefd. Aan de orde is in de eerste plaats het *verschil* dat gezocht wordt met gevestigde leden van de internationale statengemeenschap. De eidos wil uitdrukkelijk de *idee* opnieuw aanwezig stellen, naast het loutere *belang*.

⁵⁹ Met Gerolf Annemans werkte ik het onderscheid tussen ‘attentisten’, ‘pleinvrezers’ en ‘actieve voorbereiders’ al eerder uit; cfr. pp. 164-165 in Annemans, G., & Utsi, S. (2011). *De Ordelijke Opdeling van België. Zuurstof voor Vlaanderen*. (4de, herw. druk). Brussel: Uitgeverij Egmont.

⁶⁰ Aldus de preambule van het Verdrag tot Oprichting van de Europese Economische Ruimte (EEG), ook bekend als het ‘Verdrag van Rome’. De dag dat het verdrag werd ondertekend, 25 maart 1957, werd bij apart verdrag eveneens Euratom opgericht.

⁶¹ Dit is een typisch Belgisch begrip dat de transfer van politieke bevoegdheden naar de regionale entiteiten bedoelt, meestal op vraag van de Vlamingen, in ruil voor bijkomende financiële armslag voor de armlastige overheidsvoorzieningen van de Franstaligen in België. Vergelijkbare mechanismes bestaan ook in andere landen. Het leidt vaak tot scheeftrekkingen, omdat, in ruil voor de interregionale geldstromen, de overgehevelde bevoegdheden zelden voldoende uit de verf komen, zolang de federale staat de belangrijkste financieringshefbomen in handen houdt.

⁶² In die tijd mocht een Romeins leger dat buiten Italië was gelegerd de rivier de Rubicon slechts oversteken indien de senaat de veldheer en zijn mannen daartoe expliciet uitnodigde. De sereniteit van het politieke werk te Rome mocht niet te lijden hebben van een risico op een staatsgreep door een te nadrukkelijke aanwezigheid van het Romeinse leger in Italië, wanneer de militaire omstandigheden dit niet noodzaakten.

⁶³ “*Etiam nunc regredi possumus; quod si ponticulum transierimus, omnia armis agenda erunt.*” Cfr. Suetonius, *Divus Iulius*, 31.

⁶⁴ “*Eatur quo deorum ostenta et inimicorum iniquitas vocat. Iacta alea est.*” Cfr. 32 e.v., ibidem. De Griekse wijsgeer en historicus Plutarchus (ca. 46 - ca. 120) was een tijdgenoot van Suetonius en wijst er ons in de geschiedschrijving van zijn hand op dat Caesars woorden wellicht afkomstig zijn uit het Grieks: “*Hij (Caesar, nvdr) verklaarde aan alle aanwezigen in het Grieks op luide toon « Dat de teerling geworpen moge zijn! » en hij leidde het leger naar de overkant.*” In het Oudgrieks: “*Ἑλληνιστὶ πρὸς τοὺς παρόντας ἐκβοήσας, « Ἀνεροίφθω κύβος », διεβίβαζε τὸν στρατόν.*” Caesars bron was wellicht de Griekse toneelschrijver Menander (342-291). Cfr. Plutarchus, *Pompei viri illustris vita*, 60.2.9.

⁶⁵ Ik verwijs hier graag naar het citaat van Willem de Zwijger, waarmee ik dit essay opende en die in zijn woorden getuigt van het verdiepte inzicht dat de weg inherent deel uitmaakt van het doel, zoals Confucius (551-479) het ons al voorzei.

⁶⁶ Puigdemont, C., & Mouton, O. (2018). *De Catalaanse crisis. Een kans voor Europa*. Tiel: Uitgeverij Lannoo.

⁶⁷ Zie voor een bevattelijk overzicht het hand- en bronnenboek van Marc Bossuyt en Jan Wouters; cfr. Bossuyt, M., & Wouters, J. (2005). *Grondlijnen van internationaal recht*. Antwerpen: Intersentia.

De samenstellers definiëren een staat aldus (cfr. pp. 178-179, *ibidem*):

“Algemeen kan een Staat volkenrechtelijk worden omschreven als een entiteit, die beschikt over een bevolking, een grondgebied en een regering en die bovendien soeverein en onafhankelijk is, in die zin dat hij aan geen enkele andere Staat of entiteit is ondergeschikt en terzelfdertijd rechtstreeks aan het volkenrecht is onderworpen.”

⁶⁸ Inmiddels behoren deze criteria tot het gewoonterecht, hoewel de Conventie van Montevideo (1933), waar negentien Amerikaanse staten ze vastlegden, zich in den beginne beperkte tot de context van statenopvolging op het Amerikaanse continent. Artikel 1 van de verklaring naar aanleiding van de Conventie legt vier criteria vast: (i.) een welomschreven grondgebied, (ii.) een regering met gezag over het hele territorium, (iii.) een stabiele bevolking en (iv.) een regering die contact zoekt met andere entiteiten (staten). Sindsdien is preciezer bepaald wat verstaan wordt onder ‘welomschreven’ grondgebied. Dat betekent dat een nieuwe staat zijn volheid van bevoegdheid - noem het soevereiniteit of staatsgezag - kan doen gelden over het hele territorium. We kennen dit begrip onder de noemer ‘territoriale integriteit’. Daarnaast is er de zogenaamde ‘territoriale homogeniteit’, wat betekent dat de uitgebreidheid van het grondgebied een gelijkmatig verloop kent, dus zonder enclaves of exclaves. De bedoeling van deze specificaties van ‘territorium’ is uiteraard om het risico te verminderen of uit te sluiten dat een nieuwe staat vooral een instabiel kruityat zou blijken te zijn van opstanden, irredentisme en secessie. Tussen de regels valt duidelijk te lezen dat nieuwe staten in feite niet erg welkom zijn, tenzij ze hoge toelatingsdrempels overwinnen van wat we ‘staatswaardigheid’ kunnen noemen. Soeverein gezag kunnen laten gelden en zo de rust laten weerkeren in het wereldstatendom is daarin van groot gewicht.

⁶⁹ Carl Schmitts bekendste werk stelt ‘vriend’ en ‘vijand’ centraal in een, volgens hem, werkbare opvatting van het politieke. Cfr. Schmitt, C. (2019). *Het begrip politiek / Het tijdperk van neutralisering en depolitisering*. (Ned. vert. door G. Kwaad & met inl. en nabeschouwing van T.W. de Wit). Amsterdam: Boom.

⁷⁰ Voor de theorievorming van Oostenrijker (later VS-staatsburger) Hans Kelsen, die hij zelf een ‘reine Rechtslehre’ noemt, cfr. bv. Kelsen, H. (1960). *Pure theory of law*. (Eng. vert. uit het Duits door M. Knight). Berkeley, CA: University of California Press.

⁷¹ Interessante inhoudelijke bijdragen aan dit debat vinden we onder andere bij Chantal Mouffe en bij Grigorio Agamben. Cfr. Mouffe, *ibidem*; Agamben, G. (2005). *The state of exception*. (Eng. vert. door K. Attell). Chicago, IL: University of Chicago Press.

⁷² De effectiviteitstheorie noemen we (in het Engels) ook wel de ‘declarative theory of statehood’. Indien er klaarblijkelijk sprake is van een aantal uiterlijke kenmerken van een staat, zoals vastgelegd in bijvoorbeeld de Conventie van Montevideo, dan ‘is’ de staat.

⁷³ De legitimiteitstheorie luistert (in het Engels) eveneens naar de naam van ‘constitutive theory of statehood’. De staat kan zichzelf niet ‘legaliseren’ door terug te vallen op zijn eigen ‘feitelijkheid’, maar dient erkend te worden door de internationale gemeenschap, die bepaalde eisen kan opleggen die noodzakelijk zijn om de legitimiteitsdrempel te halen, alvorens van legaliteit (middels erkenning) sprake kan zijn. In de optiek van deze theorie is het loutere bestaan van een natie zelf geen voldoende legitieme grond om onverkort aanspraak te kunnen maken op erkenning. De criteria van de Conventie van Montevideo volstaan eveneens niet voor erkenning; de aspirant-staat dient onder andere de internationale rechtsorde en de mensenrechten te onderschrijven.

⁷⁴ “Von weitaus größerer Bedeutung ist die Erkenntnis, daß in der Demokratie die Ursache des heutigen ‘totalen Staates’, genauer der totalen Politisierung des gesamten menschlichen Daseins zu suchen ist, und daß es, (...), einer stabilen Autorität bedarf, um die notwendigen entpolitisierungen vorzunehmen und, aus dem totalen Staat heraus, wieder freien Sphären und Lebensgebiete zu gewinnen.” Cfr. p. 87 in Schmitt, C. (2012). *Legalität und Legitimität*. (8ste verb. ed.). Berlin: Duncker & Humblot.

Met de openingswoorden “Van verregaand grotere betekenis...” (“Von weitaus größerer Bedeutung...”) verwijst Schmitt naar de tendens van sommige politieke commentatoren om de volkswil af te doen als een hefboom om de absolute monarchie te herstellen en een autoritair regime te installeren. Hij legt een andere klemtoon en ziet in het gezag van de volkswil voornamelijk een corrigerend mechanisme.

⁷⁵ Cfr. pp. 64 e.v., ibidem.

⁷⁶ Cfr. bv. pp. 61 e.v. in Utsi, S. (2016). *Nu het nog kan. Essay over legitimiteit en legaliteit van Vlaamse staatsvorming*. Berchem: Vlaamse Volksbeweging vzw.

⁷⁷ Deze gedachte ontwikkelde ik al eerder met Gerolf Annemans; cfr. bv. pp. 170-179 in Annemans, G., & Utsi, S., ibidem.

⁷⁸ Ik bedoel hiermee de zogenaamde ‘Full de ruta cap a la independència’, een gedetailleerd stappenplan dat iedereen die het weten wou inzage verschaftte in de visie op de realisatie van de Catalaanse onafhankelijkheid. Dit draaiboek was geen staatsgeheim, want Catalonië wou strikt in overeenstemming met de internationale goede praktijken van staatsvorming zijn statelijk statuut verwerven. Cfr. Pagès i Panadès, M. (2010). *Full de ruta cap a la independència: Catalunya entre la ignorància i el coneixement*. (Met een voorw. van J. Laporta). Lleida: Pagès Editors.

⁷⁹ ‘Festina lente’ is Latijn en betekent zoveel als: ‘met trage haast’ of ‘haast je langzaam’. Het gezegde zou teruggaan op de Romeinse keizer Augustus (63 v. Chr. - 14 n. Chr.).

⁸⁰ Cfr. p. 257 in Somers, W. (2020). *De staat van Taiwan. Een volkenrechtelijke analyse*. Oisterwijk: Wolf Publishers; vgl. ook p. 20 in Holterman, T., Fortin, W.H., Bax, C.J., & Bergamin, R.J.B. (1991). *Algemene begrippen staatsrecht*. Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink.

Volgens het handboek van Holterman e.a. (cfr. p. 21, ibidem) is soevereiniteit eveneens een *ondeelbaar* attribuut van een staat.

⁸¹ Cfr. p. 245 in Somers, ibidem. Hij problematiseert het vierde Montevideocriterium door te verwijzen naar de inzichten ter zake van twee auteurs; cfr. p. 466 in Chan, C.W. (2009). The legal status of Taiwan and the legality of the use of force in a cross-Taiwan Strait conflict. *Chinese Journal of International Law*, 455-492; cfr. pp. 348-349 in Acquaviva, G. (2005). Subjects of international law: A power-based analysis. *Vanderbilt Journal of Transnational Law*, 345-396.

⁸² Deze situatie deed zich al twee keer voor in de recente politieke geschiedenis van België: een keer in 2007, toen de regeringsvorming 194 dagen in beslag nam, en in 2010-2011, toen het 541 dagen duurde vooraleer een nieuwe federale regering kon aantreden.

⁸³ Wat bijvoorbeeld de eidos van Vlaanderen precies zou kunnen inhouden, leidt ons hier wellicht te ver. Waarschijnlijk is wel dat vrijheidszin en particularisme er deel van uitmaken. Vertrekpunt is de vraag naar de historisch gegroeide Vlaamse identiteit, die als kwestie wellicht fundamenteeler is dan het onvermijdelijke, maar oppervlakkige debat over zin en onzin van een ‘canon van Vlaanderen’, zoals die in 2022 woedde en waar de identitaire invulling, zoals kon verwacht worden, ter discussie werd gesteld. De Vlaamse identiteit is aan verandering onderhevig, maar in het samenspel met andere identitaire interpretaties van de wereld (door buurlanden, andere Europese landen en landen elders in de wereld) blijven bepaalde manieren van verhouden bewaard. Vergelijk het met een echtpaar dat samen ouder wordt; de echtelieden veranderen enigszins; toch blijven ze op elkaar inspelen en blijft de identiteit van hun onderlinge relatie realiteit en begrijpbaar vanuit hun gedeelde leven. Op vergelijkbare leidraden de vinger kunnen leggen in het leven van staten en hun internationale relaties, brengt ons in contact met de eidos van Vlaanderen.

⁸⁴ Een interessante allegorie is die van Walter Benjamins (1892-1940) voorstelling van de ‘Angelus Novus’. Deze ‘nieuwe engel’ is genoemd naar een gewassen pentekening met kleurkrijt van Paul Klee (1879-1940) met dezelfde naam. Benjamin verwierf dit kunstwerk van Klee en beschouwde het als een van zijn waardevolste bezittingen. Volgens Benjamin gaat de engel met zijn rug de toekomst in en ziet hij vóór zich (dus in het verleden) mislukking op mislukking stapelen; hij heeft echter geen keuze en wordt ‘aangezogen’ door de toekomst. Het is een uiterst tragische voorstelling van wat het is om tot verandering te *komen*, wat ook steeds verandering *ondergaan* behelst. Benjamin hield zich uitvoerig bezig met de betekenis van tijd en geschiedenis. Cfr. Benjamin, W. (2020). *Maar een storm waait uit het paradijs. Filosofische essays over taal en geschiedenis*. (Ned. vert. door I. van der Burg & M. Wildschut). Amsterdam: Boom.

⁸⁵ Cfr. hierover bv. Ó Murchadha, F. (1999). *Zeit des Handelns und Möglichkeit der Verwandlung. Kairologie und Chronologie bei Heidegger im Jahrzehnt nach Sein und Zeit*. (Deel 246 van de ‘Würzburger wissenschaftliche Schriften, Reihe Philosophie’). Würzburg: Königshausen & Neumann.

Ó Murchadha schrijft (cfr. p. 122): “(...) *Wahrheit ist gerade ein Überstieg über die Kausalität hinaus und ist damit die Wahrheit der ‘revolutionären’ Zeit.*” In het Nederlands: “(...) *waarheid is net een overstijging van de oorzakelijkheid en is daarmee de waarheid van de ‘revolutionaire’ tijd.*”

Voorwaarden voor Ó Murchadha’s kairotische ogenblik zijn “*een ‘intense’ aandacht voor zowel de erfenis van het verleden als voor de huidige toestand van de wereld (...).*” Cfr. p. 18 in Hermsen, ibidem.

We zouden het ‘waken’ en ‘wachten’, het ‘actief voorbereiden’, in de betekenis die we daaraan gaven, niet beter kunnen omschrijven.

⁸⁶ “*Woher ist das entschieden? Auf welche Weise? Mit welchem Recht? Durch welche Autorität?*” Cfr. pp. 131-132 in Heidegger, M. (1976). *Vier Seminare. Übersetzung der französischen Seminarprotokolle von Curd Ochwadt*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.

⁸⁷ Voor een goede samenvatting van deze maakbaarheidsparadox, cfr. bv. p. 316 in Boomkens, R. (2006). *De nieuwe wanorde. Globalisering en het einde van de maakbare samenleving*. Amsterdam: Uitgeverij Van Genneep b.v.

PATRIOTS

FOR EUROPE FOUNDATION

Étude publiée par Patriots for Europe Foundation
25 Boulevard Romain Rolland – 75014 – Paris – France
Numéro de SIRET : 823 400 239 00021
Président de Patriots for Europe Foundation : Andràs Laszlo
Directeur : Raphaël Audouard
Publiée en 2023
contact@pfe-foundation.eu
www.pfe-foundation.eu

La Patriots for Europe Foundation est partiellement financée par le Parlement européen et a la seule responsabilité de cette publication. Cette publication n'est pas destinée à la vente.